Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 135 (13735) | 1988 чылдың июнь 9, четверг | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 кап.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң июнь 6-да болуп эрткен хуралынга партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга белеткел болгаш ону эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашкан.

Партия конференциязынга СЭКП ТК-ның Тезистерин партия организацияларында болгаш күш-ажылчы коллективтерде калбаа-биле идепкейлиг чугаалажып эгелээнин демдеглээн. Партияның эде тургустунуушкунче угланыышкынын чуудугзунуп, Төп Комитеттиң Тезистерде айыткан платформазын деткивишаан, коммунистер болгаш ажылчы чон СЭКП-ниң ролюн бедидеринче, партия болгаш хөй-нити амыдыралын улам демократчыдарынче, ажык-чарлыг чорукту калбартырынче угланган хөй санал-оналдарын киирип турар. Чер-черден кирип турар санал-оналдарны конференцияның хүн чурумунда айтырыгларны чугаалажып тура, өөренип көөрү база ооң хүлээп алыр шиитпирлеринге киирери-биле оларны ниитилештирип кылырын организастаарын Политбюро партия комитеттеринге, СЭКП ТК-ның килдистеринге даскан.

Бо чылдың беш айларында чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдерин хуралга чугаалашкан. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга төлептиг ужуражырынга белеткенмишаан, күш-ажылчы коллективтерниң боттарының ажыл-чорудулгазын идепкейжиткени демдеглеттинген. Планныг онаалдалар колдуунда күүсеттинген. Национал орулга 5 хуу өскен, ол дээрге баш удур көрдүнген өзүлде темпизинден элээн хөй боол турар. Үлетпүр бүрүнүү-биле база бүгү улус ажыл-агый комплекстери төлевилеттинген деңнелдерни чедип алган. Үлетпүрнүң болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының бүдүрүлгелериниң хөй кезиин долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчиткени түңнел болгаш шынар көргүзүглеринге эки салдарны чедирип турар. Чагыглар күүседип бээриниң чуруму экижип орар. Ниитилелдиң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү 6 хуу бедээн. Көдээ ажыл-агыйда күш болгаш мал садып алыры көвүдээн. Экономика хөгжүлдезиниң социал угланыышкыны күштелип турар. Чуртталга бажыңнарын болгаш социал-культура адырның өске-даа объектилерин ажыглалга киирериниң темпизи дүргедеп турар. Ур үениң дургузунда күүсеттинмейн келген үүрмектеп садар бараан саарылгазының планы ам-на күүсеттинген.

Ооң-биле чергелештир улус ажыл-агыйының чамдык комплекстериниң болгаш адырларының ажылында бар четпестер оожум чайлаттынып, чаа ажыл-агый механизминиң артык аргалары долу хемчээлдии-биле ажыглаттынмайн турар. Эртем-техниктиг депшилгени дүргедедириниң, кол фондуларны чаартырының темпилери ам-даа оожум. Күрүне чагыгларында көрдүнген продукцияның чамдык чүгүла хевирлерин бүдүрериниң онаалдазы күүсеттинмээн. Чагыглар күүседириниң чуруму ам-даа кошкак — үлетпүр бүдүрүлгелериниң 15 хуузу чардынган керээ талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээн. Ол бүгү күш-ажылчы коллективтерниң деңнедески ажылдаарынга саат ужураштырып турар. Чоннуң аъш-чем продуктуларынга, бараанnарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге негелде-херегленин хандырарында бергедээшкиннер ам-даа бар боол арткан.

Бүгү звеноларга ажылдың деңнелин улам бедидериниң, ажыл-агыйны уштап-баштап чорударының чаа методтарының болгаш хевирлериниң берип турар аргаларын долу ажыглаарының үндезининге экономика хөгжүлдезинде боттуг кеступ келген үүлдерни быжыглаары, социал хөгжүлдениң болгаш ажылчы чоннуң материалдыг чаагай чоруун бедидериниң айыттынган деңнелдерин ылап-ла чедип алырының баазазы кылдыр экономика хөгжүлдезиниң өзүлде темпилерин дүргедедирин хандылары партия, совет, ажыл-агый органнарының чүгүла сорулгазы болуруп хурал онзалап демдеглээн. Арткан бүдүрүлгелерни болгаш каттыжыышкыннарны долу бот-орулга-чарылгаже шилчидеринге хынамчалыг белеткээриниң чугулазы демдеглеттинген.

АКШ-тың Президентизи Р. Рейганның ССРЭ-ге албанның аян-чоруунуң үезинде М. С. Горбачевтуң кылган ажылын болгаш база дээди деңнелге совет-америк чугаалажыышкыннарның түңнелдерин Политбюро бүрүнү-биле чүүлдүг деп санаан.

Москвага болган ужуражыышкын делегей амыдыралынга улуг болуушкун болган. Ооң кол түңнели болза, Совет Эвилели биле Каттышкан Штаттарның аразында амгы үеде ийи талалыг харылзааларда болгаш делегей политиказында бүгү кол айтырыгларны хаара тудуп турар политиктиг чугаалажыышкынны улам хандылатканы болур. Ийи чурттуң аразында харылзааларның үр хуусаада хөгжүлдезинге боттуг үндезинни тургузупшаан, совет-америк чугаалажыышкын ук харылзааларны чогумчалыг болгаш эки орукче кииреринге, оларның доктаамал таарымчалыг деңнелин бедидеринге болгаш ук харылзааларның кандыг апаарын баш удур тодарадып алырынга барваан боол турар.

СЭКП ТК-ның апрель (1985 чыл) Пленумунуң соонда кылдынган болгаш партияның XXVII съездизиниң шиитпирлеринде быжыглаттынган боттуг чорукка болгаш политиктиг чаа бодаашкынга үндезилеттинген ССРЭ-ниң делегей ареназынга шилип алган угланыышкынының шынныын Москвага болган чугаалажыышкыннарның түңнелдери бадыткаан.

Кызымаккай болгаш чуткулдуг күжениишкиннерниң түңнелинде чепсегленииш-кинни кызыгаарлаарының болгаш кызырарының талазынга улам бурунгаарлаашкын чедип алдынган. Москвага күштүг болдуруп бадылаан документилерин солушканы оргумак болгаш оон бичеырак-шылдыг совет база америк ракеталарны узуткаар дугайында эрткен чылдың декабрьда ат салдынган Керээни күштүг болдурган. Ол дээрге ССРЭ биле АКШ-тың ядролуг чепсээниң ийи хевирин узуткаарын көрүп турар теегуде бирги делегей дугуржулгазы болган болгаш ядролуг чепсек чок делегейни тургузарының политиктиг эгези болур.

Ракетага удур камгалал талазы-биле керээни хевээр арттырарының байдалдарында шаап халдакчы стратегтиг чепсекти кызырарының, аңаа чепсекти болгаш Европада боо-чепсекти кызырарының, ядролуг шенелделерни кызыгаарлаарының болгаш соксадырының, химиктиг чепсектиң хоругуруңуң айтырыгларынга хамаарышкан чамдык чүүлдер талазы-биле чоокшулажылышкыннар дээди деңнелге болган ужуражылышкынга демдеглеттинген.

Регионалдыг чөрүлдээлерни ханызы-биле чугаалажып көрген чорук ында улуг ылгалдар бар-даа болза, ук болуушкуннарда киржи берген бүгү талаларның дурум ёзугаар эрге-ажыктарын барымдаалап тургаш, политиктиг арга-биле чептүг шиитпирлээрин тып болур талазы-биле ССРЭ биле АКШ-тың практиктиг кады хөделиишкининиң боттуг аргалары бар дээрзин ужуражыышкынга регионалдыг чөрүлдээлерни чогумчудуп таарыштырарының айтырыгларын ханызы-биле чугаалашканы көргүскен.

Бот-боттарынга ажыктыг садыг-экономиктиг харылзааларны калбартырынга, янзы-бүрү адырларга харылзааларны, солчуушкуннарны хөгжүдеринге, гуманитарлыг айтырыг талазы-биле ажыт-чажыт чок болгаш боттуг чугаалажыышкынны кылырынга дузалаарынче ийи таланың чүткүлдүү чугаалажыышкыннар түзинде бадыткаттынган. Ындыг чугаалажыышкын ажык-херекчи байдалга, бот-боттарының ниитики херектеринче холгаарлашпас болгаш удур турушпас үндезинге чоруттунар ужурлуг дээрзин билдингир.

Москвага болган чугаалажыышкыннар совет-америк харылзааларда ниити байдалды экижиткениңге, делегей харылзааларынга ниитизи-биле политиктиг байдалды чогумчудуп тургузарынга дузалааныңга бүзүрел хуралга илереттингени.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунга Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң ниитики болгаш дашкы политиказының чамдык өске-даа айтырыгларын чугаалашкан.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга уткуштур

ТЕЗИСТЕРНИ ЧУГААЛАЖЫП ТУР БИС

БОТТАРЫ ШИМЧЕНИР

СЭКП ТК-ның партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга уткуштур Тезистери-биле танышкаш, аңаа хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны илередикседим.

Тезистерниң ийиги пунктузунуң эң сөөлүнде мындыг одуругларга онза таарзындым: «Мурнакчыларның үлегерин эдерери, оларның арга-дуржулгазын ажыглаары, азырадыкчы хөөнден уштунары, бодунуң идепкейлиг чоруун көргүзери — ажыл-агый кадраларының, бүгү күш-ажылчы коллективтерниң бирги сорулгазы ындыг». Чогум Тывага коллективизация үезинде «азырадыкчы хөөн» деп сөс безин турбаанын сактып ор мен. Колхозтуң мал-маганын, эт-севин ооң кежигуннери бодунун хуузу өнчүзү кылдыр санап турду. Ооң соонда совхозтар тыптып кээрге, ол өнчүнү кижилер бодунуу эвес, күрүнениин кылдыр көрүп турар апарган. Назы-харым улгадып кээрге, бир совхозка салбыр эргелекчилеп тургаш, ооң ажылчыннары ниитиниң малын тыразында үлежип чип турганын бадыткап болур мен. Колхозка болза ниитиниң малынга шак ынчаар хол дээп болбас чүве болгай. Дыка көвей чылдар дургузунда колхоз даргалап келген меңээ бо талазы-биле бүзүреп көруңер.

Ам бо эде тургустунуушкун үезинде кижилер ниитиниң өнчү-хереңгизин ээзинер апар чор. Шупту чүве: чер, мал-маган, машина-техника тодаргай ээлиг апарган. Ону чуртта калбарган эде тургустунуушкуннуң бир кол чедип алыышкынның бирээзи деп бодаар мен.

Оон ыңай мындыг эскерим бар. Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлу күштүг апаган-дыр. Хамык башкарылганы совхозтарның боттарынга берген. Үре-түңнелдиг-ле ажылдаар болзуңза, канчаар башкарырыңны бодуң билир апаар сен. Ындыг болга да, артык башкарылга аппарадының херээ бар бе!

Кайы-бир төп солуннарның бирээзинден мындыг фактыны номчудум: Казахстанга 14 министерствону болгаш ведомствону, ийи областы болгаш башкарылга аппарадының 33 муң ажыг ажылдакчыларын кызырган. Ооң түңнелинде ажыл биеэгизинден бичии-даа хожудаваан, харын-даа экижээн. Маңаа үндезилей бистиң районнарывыста агроүлетпир каттыжыышкыннарының бүдүрүлгеге ажык-дузазы бар чоор бе деп бодай бээр-дир мен. РАҮК-тер чок турган болза, совхозтарның удуртукчуларының, специалистерниң ынаныр кужу чок апарган, боттары бүгү чүвени холга ап, бот-харыысалгазы, бот-идепкейи канчаар-даа аажок кедурлур ийик. Бо таварылгада үстүүртен кымдаа айтышкын манал орбас болгай, боттары шимченир, соданыр апаар.

Тезистерниң алдыгы кезээнде Советтер дугайында чугаалап турар. Оларның ролюн бедидер дээрзинге хыым ханар чорду. Шаанда кожуун даргазы дээрге эң улуг дарга турду. Оон эртер-дүжер чүве чок. Ам кандыг-дыр? Пенсиялай-даа берзимзе, СЭКП райкомунуң бажыңында таңныылдап орар мен. Мындыг чүвени эскердим. Кызылдан бистиң районувуска сургакчылап келген министр эштер бистиинге келгенде, бир дугаарында, райком секретарынче далажыр боор чорду. Ооң соонда райкүүском даргазынга ужурашса ужуражыр. Партия райкомунуң даргаларынга ужурашпайн ган, канчалза-даа Министрлер Чөвүлелиниң ажылдакчылары, кижи бодаарга, Советтерже кол кичээнгей салгы дег.

Богатырь КОШКАР-ООЛ.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Шагаан-Арыг хоорай.

ХАРЫЫ БЕЗИН ЧОК БООР

Тезистерни номчааш, кижиниң тура-соруу хайнығардыр. Социализм — кижиниң салымы, талантызын ылап-ла ажыдар ниитилел ол. Чон-биле сүмелешпес, ооң үнүн дыңнавас, болур ужурлуг чүүлду болган кылдыр уралап турар болзувусса, социализм хөгжүвес.

Бир-тээ депутат кижи болганымда, Советтерниң ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан чүүлдер дугайын чугаалаар бодай-дыр мен. Тезистерде Советтерниң эрге-хүлээлгелерин улам бедидер дугайын айтып турары черле чептүг. Ол дээрге ук девискээрде бүгү-ле чүүлду харыылап турар орган болгай. Ооң ниттинде совхозтуң ажыл-херээ дээш ооң харыысалгазы улуг. Совет болза органызастыг ажылды көвүдедир ужурлуг. Ынчаарга ам бисте хуралдаары оон көвүдеп турар. Ай санында күүскомнуң хуралы, ийи ай болгаш-ла кедээ Советтиң сессиязы. А чогум кажан ажылдаарыл? Күүском секретарының улуска бээр янзы-бүрү бижиктерн дээрге, шуут баш ажыг. Оларны база эвээжедир херек.

Чер-чер Советтерниң «үүсаазын узадыр — 5 чылга доктаадыр деп, Тезистерде саналдап турары кончуг чөп. Чүге ындыгыл диэе, бир талазында, бистиң планнарывысты беш чылда чогаадып, бадылап турар. Ынчангаш ук чыыштын депутаттары ол план дээш бүрүн харыысалгалыг болзун. Ийиде, ийи чартык чыл дургузунда депутаттарның чамдыызы боттарының хүлээлгелерин эки-ле билбес, а беш чыл дургузунда олар ам-на депутат хүлээлгелерин ыяк билип апар, дуржулгалыг апаар.

Оон ыңай чагыглар талазы-биле депутаттарга бергедээшкиннер таваржыр-дыр. Кайы-бир девискээрге хамаарышкан социал-экономиктиг план тургузарда, ында депутаттар-биле сүмележир болза эки деп бодаар мен. Саналым ындыг. Мен ам ийи ажыл-агыйның Ленин аттыг база «Мерген» совхозтарның девискээринде округтан Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады мен. Мерген суурда школаның бажыңы дыка эргижирээн, ону шуут актылап каан. Буступ дүжер чыгыы. Ону барымдаалааш, соңгукчулар ам меңээ чагыг-диилег киирген. Ол айтырыгны Чырыдыышкын министерствозунга каш-даа катап тургустум. Бижимел харыы безин чок. Оон ыңай меңээ хамааржыр бир чагыг — магазин тудары. Ону шуут күүседир деп бадылап каан чүве, ынчалза-даа мынчага чедир сураг. Совхозтуң удуртукчулары ону тудар аргавыс чок дээр, а Респотребсоюзтуң баштаар черинге киирерге, акшаны бээр бис дээн.

Депутат кижи айтырыгны каяа-даа тургузарын хоойлуда айыткан. А ол хиреде чамдык даргалар, эң ылангыя бодунуң районунда удуртукчулар, кандыг-бир айтырыг тургузарга эки-ле тооксавас болурга бергези кончуг. Бо талазы-биле чүнү канчалза эки чүве ийик.

Назыымаа ӨӨВЕЙ.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады.
Эрзин район.

АҢГЫ ПАРТКОМ ТУРГУССА

Тезистерде ажык-чарлыг чорук онза илереттингендир. Чоннуң калбак көрүүшкүнүнге киирген айтырыгларны деткивишаан, школа, өөредилге-кижизидилгеге ажылынга хамаарыштыр саналымны маңаа киирисседим.

Тезистерде «Политиктиг авангард болур СЭКП-ниң сорулгаларын болгаш ниитиледе болуп турар ханы өскерлиишкиннерни барымдаалааш, партия эге организацияларының ажылын шынгыызы-биле эде тургузары чугула... Партия организациялары хамыктын мурнунда коммунистерни дамчыштыр хөделбишаан база кижилер-биле ажылдавышаан, коллектив бүрүзү бодунга онаашкан ажылды долузу-биле күүседип, бодунун демократтыг эргелерин боттандырган турарын чедип алыр ужурлуг» дээн. Бистиң школаларывыста болгаш уруглар албан черлеринде партия эге организацияларының ажылын ол негелделерге дүүштүр шуут эде көөрү чугула деп бодаар мен. Чүге дээрге ук партия организациялары өөредилге-кижизидилгениг айтырыгларже чогумчалыг ханылап кирбейн турар, оларның ажылы бот-боттарындан адырык, мурнакчы башкыларның аразында коммунистер эвээш.

Школаларда партия организациялары районнуң улус өөредилге килдизиниң чөвүлелиниң шиитпирлерин башкылар ортузунга калбаа-биле тайылбырлаар, ооң күүселдезин боттандырар талазы-биле школа удуртулгазы кандыг хемчеглер ап чорудуп турарын база ол талазы-биле коммунистерниң ажылын контрольдаарын холга алыр дээн чижектиг ажылдарны чорутпайн турар. Харын-даа чүгүла ажыл — өөредилге-кижизидилге ажылының хүн бүрүдеги тургустунуп келир айтырыгларынга дөрт киришпейн, партия райкомундан келген янзы-бүрү доктаалдарны таныштырып, тайылбырлаары-биле колдуунда өйлежип турар. Ооң-биле кады мындыг айтырыг база бар. Бистиң районда чамдык уруглар албан черлеринде ажылдап турар коммунистер совхозтарның партия организацияларында бактаап турары — оларның ажылының аайы-биле канчап-даа таарышпас. Бо бүгү байдалдарны өөренип көргеш, өөредилге-кижизидилге ажылынга партийжи удуртулганы күштелдирип, коммунистерниң бот-харыысалгазын бедидер сорулга-биле улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының партия комитедин районга тургусса кандыгыл деп саналдыг мен.

Багай-оол БАРБА.
Бай-Тайга район.

КАТТЫШКАН ЭКИПАЖ КОСМОСТА

СЭТА-ның дыңнадыы

1988 чылдың июнь 7-де Москваның-биле 18 шак 03 минута турда «Союз ТМ-5» космос кораблин салып үндүрерин Совет Эвилелинге боттандырган.

Корабльди каттышкан экипаж башкарып турар: командири Анатолий Соловьев, бортинженер, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Виктор Савиных болгаш космонавт-шинчилекчи Болгария Улус Республиканың хамаатызы Александр Александров.

«Союз ТМ-5» корабльди башкарылгалыг «Мир» комплекс-биле тудуштурарын болгаш 1987 чылдың декабрь 21-ден бээр Чер чоогунуң орбитазында ажылдап турар космонавтылар Владимир Титов болгаш Муса Манаров олар-биле кады шинчилелдерни болгаш шенелделерни чорударын ужудуушкунуң программазында көрген.

Болгар космонавтының киржилгези-биле каттышкан экипажтың ийиги ужудуушкунун Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң болгаш Болгария Улус Республиканың чазактарының эрээзында дугуржулгага дүүштүр боттандырып турар.

«Союз ТМ-5» корабльдиң борт системалары чогумчалыг ажылдап турар.

Эштер Соловьев, Савиных болгаш Александров оларның кадыының байдалы эки.

ЧУРУКТА: 2-ги совет-болгар экипаж (солагай талазындан) БУР-нуң хамаатызы космонавт-шинчилекчи Александр Александров, экипажтың командири Анатолий Соловьев болгаш бортинженер, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры Виктор Савиных.

А. ПУШКАРЕВТУҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

УЖУДУП ҮНЕРИНИҢ МУРНУНДА «СОЮЗ ТМ-5» КОРАБЛЬДИҢ КОМАНДИРИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Эргим эштер болгаш өңнүктер!

Космос делгемин шиңгээдип алырының алдарлыг чыл демдеглелиниң — баштайгы одуругларында Октаргайның баштайгы ажыдыкчызы Юрий Алексеевич Гагаринниң адын алдын үжүктер-биле бижээни ол чыл демдеглелинде чаа арын бөгүн ажыттынып турар-дыр. Космоска ажылдаары-биле «Союз ТМ-5» корабльге совет-болгар экипаж ужудуп үнер.

Ийи чурттуң, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң болгаш Болгария Улус Республиканың хамаатылары бистер орбитаның «Мир» комплекзинде кол экипаж-биле кады совет болгаш болгар специалистерниң белеткээни эртем-техниктиг шенелделерни болгаш шинчилелдерни кады күүседир ужурлуг бис.

Бистиң ужудуушкунувус акы-дуңмалышкы совет болгаш болгар улустарның аразында найыралдыг харылзааларның улам ыңай быжыгарынга эргены бээринге бүзүреп турар мен.

«Союз ТМ-5» корабльдиң экипажының өмүнээзинден илеткээрим болза: космосче ужудуушкунга белен бис, биске дааскан онаалдаларны күүседиринге боттарывыстың бүгү-ле билиглеривисти үндүрер бис.

«Союз ТМ-5» корабльдиң командири Анатолий СОЛОВЬЕВ.

УЖУДУП ҮНЕРИНИҢ МУРНУНДА «СОЮЗ ТМ-5» КОРАБЛЬДИҢ КОСМОНАВТ-ШИНЧИЛЕКЧИЗИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Меңээ, Болгария Улус Республиканың хамаатызынга, Болгар коммунистиг партияның кежигүнүнге «Союз ТМ-5» совет космос кораблинге болгаш орбитаның «Мир» комплекзинге каттышкан экипажтың составынга ужудуушкун кылыр улуг алдар онаашкан.

Социалистиг чурттар-биле кады тайбың сорулгаларга космос делгемин шинчилээриниң калбак программазын боттандырып чорударынга мээң Төрээн чуртумнуң киржип турарынга чоргаарланып турар мен. 1979 чылда баштайгы болгар космонавт Георгий Ивановтуң ужудуушкуну болгаш бистиң экипажтың ужудуушкуну ону кескүзү-биле бадыткап, мөңге болгаш бузулбас болгар-совет найыралды херечилеп турар.

Космосче бодумнуң ужудуушкунумну осман дарлалдан Болгарияның хосталганының 110 чыл оюнга, бистиң чуртувуска социалистиг революцияның тиилелгезиниң 44 чыл оюнга тураскаадып тур мен.

Меңээ көргүскен бедик бүзүрел дээш Болгар коммунистиг партияның Төп Комитединге болгаш Болгария Улус Республиканың чазаанга бодумнуң сеткил-сагыжымдан болгаш чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенимни илередирин чөпшээреп көрүңер. Ужудуушкунга болгаш эртем-техниктиг «Шипка» программаны күүседиринге белеткениринге меңээ дузалашкан бүгү специалистерге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргеним илереткim.

Илеткээрим болза: «Союз ТМ-5» космос кораблинге космостуң каттышкан экипажының составынга ужарынга белен болгаш меңээ дааскан онаалдаларны төлептии-биле күүседиринге бүгү күжүмнү, билиглеримни болгаш дуржулгамны үндүрер мен.

Космонавт-шинчилекчи, Болгария Улус Республиканың хамаатызы Александр АЛЕКСАНДРОВ.

Анатолий Яковлевич СОЛОВЬЕВ

Анатолий Яковлевич Соловьев 1948 чылдың январь 16-да Ригага төрүттүнген.

Күш-ажылчы ажык-чорудулгазын 16 харлыында Риганың бүдүрүлгелериниң бирээзинге эгелээн, ооң-биле кады ажылчын аныяктарның школазынга өөренип турган.

1968 чылда Черниговтуң шеригниң Ленинчи комсомол аттыг дээди ужар чуул училищезинге кирген. Училищени доосканының соонда шериг-агаар күштеринге албан эрттирген. Ужудукчу ажылының үезинде самолёттарның он ажыг хевирлерин өөренип алган.

А. Я. Соловьев — 1971 чылдан бээр Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының кежигүнү.

1976 чылда космонавтылар отрядынга кирген.

1977 чылда ужудукчу-шенекчилер школазын дооскан. Анатолий Яковлевич «Бирги класстың шериг ужудукчузу» болгаш «Ийиги класстың ужудукчу-шенекчизи» деп мергежилдиг.

А. Я. Соловьев космос корабльдеринге болгаш орбита станцияларынга ужудуушкунга белеткелдиң долу курузун эрткен, Совет-сирий ужудуушкуннуң программазын ёзугаар солукчу экипажтың командиринге белеткенип турган.

Виктор Петрович САВИНЫХ

Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Виктор Петрович Савиных 1940 чылдың март 7-де Киров областа Оричи районда Березкины суурга төрүттүнген.

Пермьниң демир-орук транспортунуң техникумун дооскаш, Совет Арминың хүрээлеңинге шериг албанын эрткен.

В. П. Савиных — 1963 чылдан бээр Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының кежигүнү.

1969 чылда Москваның геодезия, аэрофоточурук тырттылар болгаш картография инженерлериниң институдун доосканының соонда конструкторлар бюрозунга ажылдаан. Виктор Петрович космос аппараттарынга приборларны чогаадып кылып турган. 1985 чылда аңаа техниктиг эртемнерниң кандидады эртем чадазын тывыскан.

1978 чылда В. П. Савиныхты космонавтылар отрядынга киирген.

В. П. Савиных космосче ийи удаа ужудуушкунну кылган: баштайгызын — 75 хонук иштинде 1981 чылда «Союз Т-4» корабльге болгаш орбитаның «Салют-6» станциязынга, ийигизин — 168 хонук иштинде «Союз Т-13» база «Союз Т-14» корабльдерге болгаш орбитаның «Салют-7» кораблинге кылган. Аңаа «Бирги класстың космонавтызы» деп мергежилди тывыскан.

Александр Панайотов АЛЕКСАНДРОВ

Болгария Улус Республиканың хамаатызы, БУР-нуң алдарлыг ужудукчузу Александр Панайотов Александров 1951 чылдың декабрь 1-де Омуртаг хоорайга төрүттүнген.

1974 чылда улустуң Георгий Бенковский аттыг шериг-агаар арның дээди училищезин доосканының соонда Болгарияның улусчу армиязының ужар чуул кезектеринге албан эрттирген.

А. П. Александров — 1972 чылдан бээр Болгар коммунистиг партияның кежигүнү.

1978 чылдан бээр космосче ужудуушкунга белеткенип эгелээн. Баштайгы болгар космонавт Георгий Ивановтуң солукчузу турган.

1983 чылда ССРЭ-ниң ЭА-ның космос шинчилелдериниң институдунуң аспирантуразын доосканы болгаш техниктиг эртемнерниң кандидады эртем чадазынга диссертацияны камгалап алган.

Ооң соонда дөрт чыл иштинде Болгарияның Эртемнер академиязының директорунуң оралакчызы болуп ажылдап турган.

1987 чылдың январьда А. П. Александров космонавтыларның Ю. А. Гагарин аттыг белеткел төвүнге өөредилге белеткелин база катап эгелээн. Космос корабльдеринге болгаш орбита станцияларынга ужудуушкуннуң долу курузун эрткен.

НАЙЫРАЛДЫҢ КВАРТАЛДАРЫ

Кызыл хоорайның мурнуу талакы чаа микрорайоннары каракка көзүлдүр-ле немежип орар. Найысылалдың аалчылары аэропорттан кел чыда, ол чаа тудугларны дораан эскерер. Орук кыдыында беш каът бажыңнарны Ангарск, Братск хоорайлардан келген тудугжулар тудуп турар. Кызылчылар-биле кожалаштыр аңгы-аңгы республикалардан, крайлардан келген тудугжуларның тутканы найыралдың кварталдары бедип үнүп турар.

Беш-беш каът ийи панель бажыңның иштики ажылдарын Ангарскиден келген бригада кылып эгелээн. Бирээзин шалалап каан, соңгаларын шилдээн, өскезиниң эжиктерин кылып турар. Кайызы-даа дөртен беш аал чурттаар бо ийи бажыңны июль айда чурттакчыларның эргезинче киирер. Өске бир бажыңның ханазын орту кирр сала берген.

Бригадир Александр Кисткин эштерин таныштырды. Евгений Павлов, Андрей Липатников, Юрий Иванов, Виталий Чеботков, Евгений Лиходеев, Сергей Логадюк, Валерий Подшибякин... Кымны-даа ылгаар аргажок, шупту кызымак ажылдыг. Олар күш-ажылдың школазын Бүгү-эвилелдиң шалыпчы комсомолчу тудуу — Канск-Ачинскиниң девискээр-энергетика комплекизиниң тудуундан эгелээн. Ырда кирген Усть-Илимскиге бажың тудуунга мергежээн тудугжуларның колдуу комсомол назылыг, ортумак тускай эртемниг кадрлар.

Коллектив интернационалчы. Бригадир тыва уруг-биле өгленип алган. «Келин кыстар тыптыр болза, борта олчаан артып-даа каар бис» — деп, аныяк оолдар баштактанды. Он бир кижи доктаамал ажылдаар күзелин илереткен.

Чаа бажыңнарның хову талазында дараазында бажыңнарның таваан белеткеп эгелээн. Иркутск облазындан келген тудугжулар 1990 чылга чедир ниитизи-биле 64,2 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирер. Он беш бажыңны тударлар.

Материалдар болгаш механизмнер-биле боттары хандыртынып турар. Бо талазы-биле үзүктелиишкин чок деп, Александр Кисткин демдегледи. Ийи-чаңгыс кран туруптар. А канализация коллекторунуң киирилдези хожудаар болза, бажың үезинде ажыглалга кирбейн барып болур деп, дүвүрелин ол чугаалады.

Каш базым черде объектилерниң тудукчулары-биле харылзаа чок болуп турганын Братскиден келген тудугжулар демдеглеп турду. Хостуг шакта-даа арга-дуржулга солчуп, маргылдаалар-даа эрттирип болгай. Амдыызында тудугжулар чанында ховуда бут бөмбүгүнүң шөлүн кылып алганнар. Оларның дыштанылгазынче трестиң хөй-нииити организациялары, ВЛКСМ Кызыл хоорkому сагыш салыры күзенчиг. Чүгле улуг-хүнде дыштанылга хүнү болганда, ону ажыктыг эрттирер дээш бар аргаларны долу ажыглаар болза эки.

Шефчилерниң амыдырал байдалын экижидер талазы-биле ажылдар чедир шиитпирлеттинмейн турар. Олар туттунуп турар тудугда чурттап турарлар. Ында суг кииртинмээн, таарымчалыг байдалдар чок. Ижер сугну безин сөөртүп эккеп турар болгаш чунары бергедеп келген. Чемни тудугжулар боттары белеткеп ап турар. Ам чээрби беш шеверлекчилер келир. Оларның чурттаар черин амдаа тодаратпаан.

Кызылда ийи бажыңдан аңгы Минусинскиде алдан аал чурттаар бажыңны база тудуп турар. Ниитизи-биле чуртталга тудуунуң айтырыын шиитпирлээринге аалчылар эвээш эвес үлүүн киириштирерлер.

ЧУРУКТА: Ангарскиден келген тудугжулар.

И. ДАМБАНЫҢ фотозу.

Үндезин реформаның оруу-биле

ЭКИ ТАЛАЖЕ БАЗЫМНАР

Ак-Довурактың автобүдүрүлгези сөөлгү чылдарда хожудаашкындан уштунуп, чүгле Барыын-Хемчик районда эвес, республикада мурнакчы коллективтерниң одуруунче кирген. Бо чылдың 4 айларының планнарын бүгү көргүзүглер аайы-биле ажыр күүсеткен. Бистиң корреспондентивис Александр ХЕРТЕК автобүдүрүлгениң начальниги Владлен Петрович Селюктан интервью алган.

Интервью

— Бүдүрүлгени эгелеп башкарарының депшилгелиг чаа аргазынче киргениңер соонда кандыг өскерлиишкиннер болганыл!

— Бүдүрүлгени чаа экономиктиг байдалче шилчидер хемчеглер ажылдап кылдынган. Күш-ажылдың төлевирин чарлы ажылдап кылыр, курлавырларны чөп ажыглаар, аппараттың тургузуун өскертир, немелде акша-хөреңгини дилеп тывар, материалдыг шаңнал болгаш социал хөгжүлде фондуларын тургузар тускай комиссия ажылдап эгелээн.

Чыл планнарын керээлерни барымдаалап, үстүнден ыдыдышкын чокка бүдүрүлге боду ажылдап кылыр болгаш бадылаар, чиг этти, материалдарны, оттулар чүүлдү, электри энергиязын чарыгдаарының эртемге үндезилеттинген норма-чижектерин ажылдаар апарган. Бүдүрүлге планының сагылга-чурумун шыңгыы сагып, керээлиг хүлээлгелерни чугаа чокка күүседир сорулгалар салдынган.

Бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкынче киргениниң сөөлүнде, ажылының сөөлгү түңнели дээш, кижилерниң ажылынга хамаарылгазы, харыысалгазы болгаш сагылга-чуруму бедээн. Бо чылдың эрткен 4 айларында эки ажылдап, чүък сөөртүрүн 108 хуу күүседип, пландан ажыр 55,2 муң тонна улус ажыл-агыйының чүъктерин сөөрткен. Тонна-километр-биле алырга чүъкту 105,5 хуу, пассажирлер аргыштырылгазын 109,8 хуу боттандырган. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, ол көргүзүглер 3-тен 5 хуу өскен.

Планда көрдүнгенинден ажыр 81,6 муң рубль арыг орулганы киирип алган. Автобустарның доктаамал шимчээшкини 99,8 хуу, чүък машиналарының ажыглалы 105 хуу четкенин эки түңнел кылдыр санаар апаар.

— Ажылчыннарның, инженер-техниктиг ажылдакчыларның экономиктиг билиин, мергежилин бедидер талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл!

— Бо чугула айтырыг. Чаа ёзу-биле ажылдаарда, экономиктиг бедүүн санаашкыннарны кылып, ажылынга боду үнелел бээри негеттинер. Чолаачылар, септекчилер болгаш өске-даа ажылчыннардан тургустунган 200 кижи айда ийи удаа тускай программа ёзугаар өөренип турар.

Дээди эртемниг ажылдакчыларның курузунда 25 кижи хаара туттунган. Кичээлдер эрттирерин кол пропагандист М. А. Алексеевадан аңгыда, бухгалтерлерни, экономистерни, план килдизиниң ажылдакчыларын, шыырак билиглиг удуртукчуларны киириштирип, амыдырал-биле сырый холбаарынче кол кичээнгейни салып келген.

Кадрларны шилип алырын, таарыштыр тургузарын экижидер, мергежилин, ажылының шынарын болгаш ажыктыын бедидер сорулга-биле аттестацияны эрттирер, ооң түңнелдерин ёзугаар клазын, мергежилиниң категориязын бедидер азы бадырар, немелде төлевирни тургузар, алыр акшазын өстүрер азы бичеледир, эрге-дужаалын бедидер азы кудуладыр хемчеглерни алыры көрдүнген. Чамдык кижилерни билиг бедидер курстарже чорудар, дагдыныышкынны организастаар.

— Ажык-чарлыг чорукту, демократияны калбартыр талазы-биле кандыг ажылдар кылдынганыл!

— Баштай-ла ниити хуралга күш-ажылчы коллектив чөвүлелин тургузуп, ооң даргазынга автобустар бригадири В. А. Рользингини соңгаан. Ооң составының 75 хуузунга бедүүн ажылчыннар соңгуткан. Ук чөвүлел администрация, партия, профэвилел, комсомол организациялары-биле сырый харылзаалыг, план ёзугаар ажылдап турар.

Бүдүрүлгениң удуртукчузунга мени, № 1, 3 автоколонналарның начальниктеринге А. П. Лепейковту, Э. Б. Сарыгларны, бригадирлерге В. Г. Сапожниковту, С. Е. Сухановту чажыт бадылаашкын-биле соңгуп алган.

Бүдүрүлгениң парторганизациязы коллективтиң политиктиг өзээ болбушаан, чөвүлелдиң, хөй-нииити организацияларының ажылын углап баштап, администрацияның ажыл-чорудулгазын контрольдап, коммунист удуртукчулар Е. А. Морозовтуң, А. П. Лепейковтуң, В. Л. Сушенконуң, В. И. Стерховтуң отчёттарын ажык хуралдарга дыңнап, шыңгыы негелделерни салган.

— Удуртулгада, ажылды организастаарында чаа чүүлдер, мурнакчыларыңар дугаайында чүнү чугаалап болур силер, Владлен Петрович!

— Үстүнден айтыышкын бээр арга-методтардан адырлып, коллектив кежигүннериниң үнүн дыңнаар, колонна, бригада бүрүзүнге тускайлаң бот-башкартынып ажылдаар арганы берген.

Бистиң коллективте 501 кижи ажылдап турар. Янзы-бүрү марканың 220 чүък автомашиналары, 28 автобустары бар.

Ажылды организастаары эптиг кылдыр оларны 3 автоколоннага, 6 аңгы бригадага хувааган. Тус-тузунда чөвүлелдерлиг. Септекчилерни 1,5 ээлчеглиг ажылче шилчиткен. Социалистиг чарышты профэвилел комитеди күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң киржилгези-биле ай, квартал аайы-биле түңнээрин чурумчуткан. Эрткен кварталдың түңнели-биле планын 116,8 хуу күүсеткен Хасан Тумгаевтиң удурткан автоколонназын, Сергей Климовтуң чолаачылар, Василий Дамдагайның септекчилер бригадаларын тиилекчилер кылдыр санаан, шилчиир вымпелдерни тыпсып, немелде төлевирни берген.

Он ажыг нацияның төлээлери ажылдап турар интернационалчы, быжыг эп-найыралдыг коллективте мурнакчылар хөй. Оларга Шакур Шахмуратов, Каң-оол Сергей, Владимир Каменев, Владимир Чычаан-оол, Михаил Античанов, Михаил Күжүгет, Сергей Орлов, Владимир Цветков, Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин эрттиргеш, ажылдап эгелээн Станислав Күжүгет болгаш өскелер-даа.

— Коллектив кежигүннериниң хостуг үезин чөп организастаар, амыдырал-чуртталгазынче көрнүр, шефке алган школазынга дузалажыр, дузалал ажыл-агыйны хөгжүдер талазы-биле планнарыңарны сонуургадып болур силер бе!

— Бот-орулга-чарылга-биле ажылдааш, киирип алган акша-хөреңгиниң чамдыызын социал адырның материалдыг баазазын хөгжүдүп, ажылдап турар кижилерниң чуртталга байдалын, дыштанылгазын экижидеринче болгаш кадыын быжыглаарынче, таарымчалыг байдалдарны тургузарынче көрүндүрерин эң чугула сорулга кылдыр санап турар бис.

Бо чылын коллектив 7 чуртталга бажыңын, ооң 2-зин ажылчыннар боттарының күжү-биле тудуп, ажыглалга киирер. Аңаа херегзээр материалдар белен, кылын, чуга манзаларны четчир кылдыр дилдирип алган. Тудуп, иштин дерип турар столовавыс удавас доостур. Аңаа чем кылыр, эът, картофель болгаш ногаа аймаан бүдүрүлге боду хандыртынып аргалыг апаар. Ынчангаш «Хемчик» совхозтан айтырып алган черивиске бо чылын ногаа, картофельди өстүрерин, Ак деп черде 270 баш аңгы кадарчылыг хоювустан аңгыда, хаваннар азыраарын шиитпирлеп алдывыс.

Хостуг үени чөп ажыглаар, кадыкшылды быжыглаар, амыдыралдың арага ишпес хевиринге чаңчыктырар сорулга-биле хоорайның спорттуг секцияларынга, маргылдааларынга ажылчыннарны киириштирерин чедип алыр. Хол, бут бөмбүгүнүң командаларын база тургускан. Бот-тывынгыр уран чүүл коллективи ажылдап эгелээн.

Зоя Дүктен-оолдуң удурткан № 2 школаны биске быжыглааныындан бээр он чыл чоокшулаан. Харылзаавыс быжыг. Бо чылын база ийи талалыг керээни чарган. Ында айытканын ёзугаар элээн хөй өөреникчи чайын төлевирлиг кылдыр ээп ажылдаар, а бис школа септелгезинге, кабинеттер дерииринге материалдыг деткимчени көргүзер бис.

ДЕМНИГ КҮШ-БИЛЕ ХӨДЕЛИР

СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыл-агый активиниң хуралын партия Кызыл хоорkому бүрүнгү хүн эрттирген. Ооң ажылынга парткомнар, партия эге организацияларының секретарьлары, министерстволарның, комитеттерниң, күш-ажылчы коллективтерниң, албан черлериниң, организацияларның, өөредилге черлериниң удуртукчулары, профкомнар даргалары, комсомол ажылдакчылары киришкен.

Хоорkүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальниги В. П. Иванов, хоорkүүскомнуң даргазының оралакчызы, хоорайның культура-спорт комплекизиниң даргазы Н. Л. Верхотурова, хоорkүүскомнуң секретары, хоорайның эки тура улусчу дружина штабының даргазы А. А. Павлова, СЭКП Кызыл хоорkомунуң чанында партийжи комиссияның даргазы С. С. Григорьев олар боттарының ажылының дугайында дыңнадыгларны актив хуралынга кылган.

ВЛКСМ Кызыл хоорkомунуң бирги секретары Г. С. Куулар, хоорkүүскомнуң социал хандырылга килдизиниң чанында партия эге организациязының секретары М. И. Терехова, ДОСААФ обкомунуң даргазы Н. М. Коротаев болгаш өскелер-даа хуралга чүве чугаалаан.

Дыңнадыглар кылганнар болгаш чүве чугаалаан эштер хоорайга кем-херек үүлгедир, хөй-нииттиниң корум-чурумун үрээр, арагалаар чоруктарның өскенин сагыш човаашкын-биле чугаалап, орта удур демиселди чорудуп турар-даа болза, ооң дээштиги, ажыктыы куду болуп турарын айыткан. Ынчангаш бүгү партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нииити организациялары, административтиг органнар, коллективтерниң удуртукчулары кем-херек үүлгедир, күш-ажылдың сагылга-чуруумун үрээр, арагалаар чоруктарны болдурбас дээш бир демниг хөделип, шыңгыы хемчеглерни алырының үези келгенин чугулалап айыткан.

Ооң аңгыда, ажылчы чоннуң дыштанылгазын чөптүг организастаарынче чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле аныяктар, назы четпээннер ортузунга кижизидилге ажылын күштелдиреринче кичээнгейни салган.

СЭКП обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов актив хуралынга киржип, чүве чугаалаан. Хоорkүүскомнуң иштики херектер килдизиниң участок инспекторларының, дружинниктерниң ажылының стилин, арга-методтарын үндезини-биле эде тургузуп, чаартырын чугаалаан. Прокуратура, суд органнарының удуртукчуларының ажылын үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузарының чугулазын айыткан.

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

УГ-ШИИН БИЛЕ БЕРГЕН

1988 чылдың май 11-де «Шын» солунга үнген «Сарлыкчының хомудалы» деп Ким-оол Херел-оолович Хертектиң материалынга хамаарыштыр «Кара-Хөл» совхозтуң кол экономизи Ш. Б. Хертек харыыны редакцияже чоруткан.

1987 чылда совхозка чүгле 14 өг-бүле керээ ёзугаар ажылдап турган. Бо чылдан эгелеп бот-орулга-чарылгаже шилчээни-биле холбаштыр өг-бүле керээлиг кадарчыларның саны көвүдээн. Хойжуларда 28, өшкү кадарчыларында 23, сарлыкчыларда 11 өг-бүле керээлиг ажылдап турар.

Совхоз чек системазынче долу кирген. Чекти ажыглап турарының талазы-биле четпестер турганы шын. Ону долдурарын чамдык кадарчылар чедир билип албаан. Зоовет өөредилге бригадалар аайы-биле эртип турар. Сарлыкчылардан Х. Доржу чаңгыс-даа кичээлге олурушпаан, Х. Багай-оол, А. Сагды өөредилгеже кичээнгейни кошкаткан. Аржаан хойжу бригадазында кичээлге келбес кижилер база бар. Делег-Хөл өшкү бригадазында малчыннар кичээлдерни озалдаашкын чок эрттирип, экономиктиг билиглерниң үндезинин өөренип, сонуургалын бедиткен. Малчыннар бригада да керээзиниң ажыктыг эки талаларын шиңгээдип, ооң ужур-утказын, уг-шиин шын билип турары оларның хүн бүрү ажылынга дузалаары чугаажок. Моон соңгаар экономиктиг билиглерни өөренирин ханыладыр апаар.

К. Хертектиң сарлыкты сагбайн турар дээни чүүлдүг. Ам саар сарлыктарны өөредип эгелээн болгаш 20 ажыг сарлыкты бо хүннерде саап турар.

СОЛААШ, СОҢГУП АЛГАН

Бистиң солуннуң редакциязынга «Балык бажындан эгелеп чыдыыр» деп эге-биле Бай-Тайга районнуң Бай-Тал суурдан чагаа келген. Ында ортумак школаның директору А. И. Седиптиң, класстан дашкаар ажылдың организатору К. С. Салчактың үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунмайн, негелде болгаш харыысалга чок ажылдап турарындан өөредилге-кижизидилгелиг, класстан дашкаар ажылдар сулараанын автор хомудап бижип, хынап көөрүн, деткимче көргүзерин дилээн.

Бистиң корреспондентивис Александр Хертек ол школага чедип, башкылар, коммунистер-биле чугаалажырга, чагаада айыттынган фактылар шын болуп бадыткаттынган.

Бо дугайын корреспондент СЭКП райкомунуң секретары Ч. А. Сааяга, райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Е. Ш. Сатка дыңнадып, чогуур хемчеглерни алырын сүмелээн.

Школага хыналданы чорудуп, четпестерни илереткен соонда, баштай-ла директорну ажылындан хостаан.

Школаны харыылаар кылдыр быжыглаттынган инспектор А. Т. Хомушку база катап аңаа барып, партия, профэвилел организациялары-биле сүмелешкеш, ажык-чарлыг чорукту, калбак демократияны ажыглааш, чажыт бадылаашкынныг соңгулданы эрттирген.

Элээн каш кандидатураларының аразындан школаның директорунга Кызыл-Даг ортумак школазынга башкылап турган К. Ч. Салчак, өөредилге эргелекчизинге С. С. Комбу, класстан дашкаар ажылдар чорудар организаторга Б. С. Конгар, эге класстарның өөредилге эргелекчизинге А. М. Анай-оол соңгуткан. Мурнунда ажылдап турган удуртукчуларның шуптузун солаан.

АЖЫКТЫГ БЕ?

«Сукпакка» ыңдыг-дыр, а өскелерге...

Экини эки, четпести четпес деп дорт сөглээр — ажык-чарлыг үениң бир негелдези ол. Бистиң республикада «Сукпак» совхоз мал семиртир талазы-биле өскелерге үлегерлиг. Ону кым-даа маргыжып шыдавас. Мыйыстыг бода малдан аңгыда, сөөлгү үеде шээр малды база чайын семиртир азырап, дужаагаш, оон хөй орулганы киирип ап турар. Эрткен 1987 чылда бо ажыл-агый 23 муң ажыг хойну, 6 муң өшкүнү Улуг-Хем, Кызыл, Тес-Хем база Таңды районнардан алгаш, кооперация болуп, оларны семирткеш, дужааган. Аңаа келген иртчигештер бир хар ажып турар назылыг. Ыңдыг болганда оларның боттарының чайгаар өзүлде деңзизи база бар, бир-тээ семиртилгеде турар чүве болганда, оларның өзүлдези дүрген болур дээрзи билдингир.

Кооперацияның семирткен иртчигештерин дужаарга, оларның бирээзиниң деңзизи 49 килограмм болган. Бо эки бе азы кандыгыл? Кооперацияга кирбейн турар «Кызыл тараачын» совхозтуң күрүнеге саткан хойларының бирээзиниң-не деңзизи 1986 чылда 53, а 1987 чылда 52 килограмм болган. Ол ышкаш «Ленинниң оруу», «Ээрбек» совхозтарның, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының дужааганы хойларының бирээзиниң ортумак деңзизи 46—50 килограмм болуп турар.

«Сукпак» совхоз кооператив аргазы-биле шээр малды чылдың-на май айдан эгелеп семиртир. Чылдың аажок таарымчалыг үези. А кооперацияга чыып эккээр малдың ээлери кадарчылар соок, аш-чуртту берге кышты шыдажып, чыл ажырып алырга, ол малын чылыг, ногаан чай кел чыдырда, бир-ле өске совхозче хавырып аппаар. Өскээр чугаалаарга, бергени эрттиргеш, оон боттары хоржок чүве дег, «семиртип берип көр» деп ээрежип, дилеп турары ол ышкажыл.

«Сукпак» совхозтуң девискээринде көктүг, шыктыг, агым суглуг, сериин чайлаглар чок, хову-ла, хову. Сугну безин тускай автомашинага сөөртүп эккээр.

Ам орулга талазын көрүп көрээлиңер. «Сукпак» совхозка дужаар хойлар кышкы дүгү-биле хевээр кээр. Ынчангаш оларны ээлери—тус-тус совхозтардан улус келгеш, (Тес-Хемден, Улуг-Хемден-даа) коданнарга барып, хол-биле кыргып ап турар. «Сукпак» совхозта хой кыргыыр пункт бар эвес. Бо чүүлдү кандыр бодап көрээлиңер, кайы хире ажыл, чарыгдал үнүп турарыл? Ёзулуг-ла ажыл чок черден ажыл ол эвеспе?

База бир элдеп чүүл: хойларның немелде деңзизиниң ниити өртээниң чүгле 60 хуузун совхозтар ап турар, артканы «Сукпакка» кирер. Бедүүн санаашкын-биле безин алырга, ук малдың ээлери ажыл-агыйлар чеже хире акша-орулганы чидирип турар-дыр? Оон ыңай ниити чурум ёзугаар хойларны күрүнеге дужаар үезинде нарын дүк стандарттан 1 см, а чартык бедүүн болгаш бедүүн дүк 2,5 см ажыр узап өзе берген болза, оларның ниити өртээнге немей 25 хуу төлевирни мал хүлээп ап турар совхоз азы эът комбинады ажыл-агыйга немей бээр ужурлуг.

Эрткен чылын «Сукпак» совхоз кооперацияның кежигүннериниң 23 муң ажыг хоюн Кызылдың эът комбинадынга дужаарга, оларның дүгү стандарттан артык болганы дээш, 25 хуу-биле 450 муң рубльди немелде төлевирге алган. Ону өөрү-биле үлешпээн, чүгле боду чааскаан карманынче киир каап алган.

Чүгле бо каш чижектен алырга, бо ажыл-агый өске өөрүн кайы хире «мөлчүп ап» турары билдингир-дир. «Сукпак» совхоз хойну, өшкүнү семиртир азырап турар дидивис. Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң 1987 чылда күрүнеге саткан хойларының 86 хуузу, «Тере-Хөл», «Чыраа-Бажы» совхозтарның малының 70-70 хуузу тергиин семис боор турда, «Сукпактың» семирткени хоюнуң 65 хуузу ыңдыг семис болган. Бо ажыл-агыйның мал семиртир кадарчылары дыка харыысалга чок ажылдап турарын маңаа немеп каары артык эвес: чижээ, Ким-оол Салчактың эът комбинадынга дужааганы 368 хоюнуң дээди күштүү чок, а 132 хой азы 36 хуузу чөлдүр болган. Ол-ла малчын ам Өвүрнүң «Торгалыг» совхозтан эккелген 480 өшкүнү кадарып эгелээн. Ниитизи-биле бо хүнде «Ак-Туруг», «Хадың», «Торгалыг», «Улуг-Хая» совхозтардан 5 муң ажыг шээр малды «Сукпак» кооперация аргазы-биле семиртип турар. Үстүнде ажыл-агыйлар ук малын дужаап берипкеш, семиртип азырадып турар, ынчалза-даа «Сукпак»-биле керээ чарбаан. Ынчангаш ам семиртилге кооперациязы юридиктиг эрге чок. Бир эвес «Сукпак» совхоз кандыг-бир чылдагаан-биле мал хүлээп албаан бис дээр-даа болза, азы чидирипсе, арткан ажыл-агыйлар ооң-биле чаргылдажыр эргези, барымдаазы чок. Тускай керээ чардынмаанда, кайы-даа совхозта бот-харыысалга чок.

«Сукпактың» удуртукчулары ону эки билир, ынчалза-даа өске өөрүнге — кооператив кежигүннери ажыл-агыйларга дузалашкан улус боол, херек кырында оларның акшазын чооглап турар-дыр. Бо чылын база ыңдыг хөй, халас акшаны олар карманынче киир каап алырын бодап турар эвес ирги? Кооперативтиң кол ажыл-агыйының шак ыңдыг сеткилин билгеш, «Тиилелге», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтар оон үнген, хойларын ам «Сукпакка» дужаавастаан.

Мээң үстүнде адааным совхозтарның девискээрлеринде көктүг, шыктыг чайлаглар бар. Үш азы дөрт ай иштинде садар малдарны семиртип азыраптар арга оларда чок деп бе? Бар. Ол малды кадарар кижилер тывылбас дээрлер чадавас. Чок, ыңдыг улус бар. Ам совхозтарның штаттарындан дыка хөй кижи кызыгылган, олар ажыл дилеп, айтырып турар болгай. Барып-барып чылыг үеде, ногаан чайын олар мал кадарардан ойталавас. Бир эвес ылап-ла ыңдыг кижилер тывылбас чүве болза, Тес-Хем биле Мөңгүн-Тайга районнарның дуржулгазын эдерип, өөреникчилерни — үстүкү классчыларны эвилелдээр херек.

Ам малчын өг-бүлелер керээлиг ажылдап турар. Кыш ажырган малын олар дужаап тарга, канчаар санажыр ужурлугул? Ол чылдагаан-биле харын хураган кадарар улус-даа тывылбайн турар чадавас аа. Олар дүк, немелде деңзи дээш ажылдаар ужурлуг. Керээниң негелдези ыңдыг. Май айде хоюн, өшкүзүн дужааган малчынга ажыл дораан-на тыпты бербес, үе эртер. Ол үеде ук хойжу чүнү кылыр, кандыг шалың алыр ужурлугул? Кым ону төлээрил?

Амыдыралга тургустунуп келир шак ыңдыг практиктиг айтырыгларны дирекция, зоовет-специалистер баш бурунгаар көөр херек. Совхозтар бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче киргенде, боттарының-на кылып бүдүргеш, оон орулга киирип алыр аргазын чадажып, белениң хараш, кадарып семиртип алыр малын өскеге дужаап, өршээл манап олурарга болур бе?

Бистиң республикада шээр малды кооперациялаар дугайында тускай бадылаан юридиктиг дүрүм-сааавыр чок. Бистиң ам семиртилге кооперациязы деп турарывыс «Сукпак» совхозта ыңдыг эрге чок, ында шээр малды совхозтар аңаа боттарының дугуржулгазын ёзугаар эккелгеш, аңаа азыраткан, семирткен боор турар, мындыг ышкажыл.

Амгы херек кырында алыр болза, «Сукпак» совхоз өскелерге — кооперацияның кежигүннеринге аажок улуг ажыл-үүле бүдүрүп берген болуп турар, а херек кырында оларын мөлчүп турары ол-дур. Бистиң өске ажыл-агыйларывыс ол дугайын бодап билбес, көрбес, чегенчиин аар! Бо айтырыгны совхозтарның удуртукчулары угаап билиптер, кымның карманынче кандыг акша кирип турарын санап, сайгарып көөр боорлар.

Хураган-оол ЧЫМБА.

Агроүлетпүркүскомнуң шынар талазы-биле инспекциязының улуг специализи.

СҮМЕ-СӨЗҮН ДЫҢНААШ

Эрткен чылын журналист Куулар Аракчаа «Кара-Хөл» совхоз сарлыкты сагбайн, оон орулга албайн турарын «Шын» солунга шугумчулээн. Ажыл-агыйда сарлык хөй, төрээн сарлыктарны саап өөредир, оон орулга киирер дээр дугайын совхозта өске-даа улус хурал-суглаага безин дирекцияга, зоовет-специалистерге сүмелеп келген. Чоннуң ыңдыг сөзүн дыңнап, бо чылын дирекция сарлык саар талазы-биле ажылды организастап эгелей берди.

Комсомол комитединиң секретары Зоя Байтыы өөрү кыстар Люда Күжүгетти, Валя Иргитти эвилелдеп алгаш, баштайгы он сарлыкты саарынга чаңчыктырып эгелээн. Сарлык эмдикте берге, тевер, үзер-даа мал. Ынчалза-даа комсомолчу кыстар салган соруундан ойталаваан, бергелерге торулбаан, ам баштайгы он сарлыктың кырынга база 10-ну өөредип кирипкен.

Совхоз бот-орулга-чарылгаже кирген болганда, орулга алыр аргалар херек. Ынчангаш белерни база саар деп, зоовет-специалистер шиитпирлээн.

Ыймаан-оол ИРГИТ.

«Кара-Хөл» совхоз.

КАЖАН ТӨРҮТСЕ ЭКИЛ?

Бистиң «Торгалыг» совхоз 1987 чылдан бээр хойну март 20-ден эгелеп төрүде берген. Бо чылын база ынчалган. Бо таварылгада чарыгдал эвээш болгаш чаш хураганнарны мендин камгалап алырынга таарымчалыг деп, бистиң зоовет-специалистеривис санап турар.

Бо дуржулганың түңнелинде чаш хураганнарны 1985-1986 чылга бодаарга, хоюну камгалап алган. Ол эки-дир. Ам бир мындыг айтырыг туруп келди: 1987 чылдың март 20-де төрүттүнген хураганнарны ам бо чылдың күзүнүнде эдержилгеге киирип болур бе? Бо айтырыгга хамаарыштыр мээң бодалым мындыг: тогду хойларны эдержилгеге киирерге таарышпас, хураган алыры берге, агаар-бойдузу бистиң Өвүр ышкаш черлерге боттары безин бергедей бээр. Ынчангаш, мээң саналым болза, эрткен 1987 чылдың мартта төрүттүнген тогдуларны 1989 чылдың күзүнүнде эдериштирер болза эки. Мээң бо бодалымны зоовет-специалистер, малчыннар боттары чүү деп бодаар ирги?

Тюлюш ТҮВЕТ-ООЛ.

МАТЕРИАЛДАР ЧЕДИШПЕС

Сут-Хөл районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдези, чоннуң культуразы бедээн. Капитал тудуг талазы-биле алган хүлээлгезин чылдың баштайгы айларында 100 хуу боттандырган. Эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 9 хуу өскен. Совхозтарда 3356 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн кылып, 22 ийи аал, 15 чаңгыс аал чурттаар бажыңнарны малчыннарда туткан.

Район төвүнде албан черлериниң, организацияларының күжү-биле 2000 дөрбелчин метр ажыг чуртталга шөлүн, 16 ийи аал чурттаар бажыңнарны туткан.

Ол бажыңнарның тудуун кылырынга Сүүр-оол Чыртаковичи Сарыгларның удурткан бригадазы үлүг-хуузун киириштирип турар. Бригада кежигүннери шупту 6 кижи.

Бригада бирги кварталда ийи бажың дужаар планын күүсеткен. Ажыл-ижинге бердинген тудугжулар бот-боттарын деткижип, херек апарза дашчылар, бетонщиктер, бызаңчылар, будукчулар-даа болу бээрлер. Ынчангаш кижи бүрүзү хөй мергежилдиг.

Бажың тударда аңаа-ла ханалар салып үндүрер эвес, а ооң таваан белеткээр. Черни хемчээп алгаш, бажыңның турар черинге ийи подвалды ханызын 4 метр казар, таваның оңгарын каскаш, салыр.

Ам байдал кандыгыл? Ол дугайында бригадир С. Ч. Сарыгларның чугаазы бо: «Сөөлгү үеде өг-бүлелерниң көвүдээни-биле бажың чедишпестээн. Ынчангаш ийи аал иштиң чурттаар бажыңны дөрт аал чурттаар кылдыр эде кылып эгелээн. Моон мурнунда ийи аал чурттаар бажыңга эвээш үе чарып турган болза, ам хөй үе үнүп турар. Ийи подвалдың орнунга дөрт подвал, ийи печканың орнунга дөрт печка, ийи кирер эжиктиң веранданың орнунга дөрт эжик, веранда кылыр ужурга таваржып турар. Мынчап кээрде аңаа хөй күш болгаш материал негеттинер. Материалдыг чарыгдал көвүдеп эгелээн. Оларның чедер шаа-биле кылып тур бис».

Эрткен чылын бригада материал талазы-биле камналгалыг турган. Ам чедишпестээн. Чуга манзалар чок. Моон мурнунда херим ыяжын сырый кылып турган болза, ам шаарартып эгелээн, төлевилелде көрдүнгенин ёзугаар тудуг бүтпейн-баарга чераш эвес көстүр. Он сестиң брустары база эвээш кээп турар. Бажың, туалет, сарайның кырын дуглаары-биле шиферлер чок болганындан туттунган бажыңнар ажыглалче кирбейн турар. Материалдар-биле хандырылганы «Тыва хамааты тудуг» трест саададып турар.

Бригаданың планын күүседиринге ооң кежигүннери Дазыр-оол Моңгуш, Иван Сарыглар, Валерий, Александр, Алексей Ондарлар үлүүн киирип, чарган керээ ёзугаар ажылдап, чоокта чаа болуп эрткен аттестацияга тудуг талазы-биле бышкан билигни көргүскеннер. Бригада кежигүннеринден корум-чурум үрээр кижи чок. Шалыңын чаңгыс «лаштан» алыр болганда, бажыңны хуусаадан эрте доозар дээш кызып ажылдап турар. Хуусаадан орай доозарга, шаңнал акша албас. Эрткен чылдың түңнели-биле бригада трестиң хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Оон аңгыда 200 рубльдиң шаңнал акшазын септелге-тудуг участогундан алган.

Сут-Хөл суурнуң үстүү бажында туттунуп турар чаа микрорайонну эрткен-дүшкен кижилер магадаар. Катап тургустунган районнуң төвү ынчалдыр өзүп, хөгжүп орар.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

БОДУМ ТУДУП ТУР МЕН

«Шыңның» клуву

ФУНДАМЕНТИДЕН ЭГЕЛЭЭР

Бажыңның фундаментизин (тавааны) кылыр бетинде кандыг хөрзүнге бажың орну турарын билири чугула. Бажың орнунуң хөрзүнү быжыг тудум силерниң чурттаар оран-савааңар улам быжыг болгаш үр турарының магадылалы ол.

Бажың орну деп чүл ол! Бажың орну чер боду олчаан ийикле, кылымал-даа боол болур. Боду олчаан дээрге-ле кандыг-даа немелде быжыглаашкын чокка ол-ла хөрзүнге бажыңны тудуп болур ындыг черлер хамааржыр. Бир эвес хөрзүннү немей быжыглаар ужурга таваржып турар болза, ол кылымал орун болур. Бажыңның эң эки турар чери дээрге чаңгыс аай хөрзүннүг ындыг чер болур, ындыг черге фундамент болгаш ханалар чаңгыс аай олуруп кирер болгаш бажың эң турум болур.

Бистиң республиканың байдалдарында колдуунда дашхая, даш-довурак хөрзүннер таваржып турар. Ындыг черлерге фундаментилерни чүгле 50—60 сантиметр ханы казып, тудары четчир. Чүге дээрге олар чыырлып, херлип, доңуп, сугга алзып турбас. Элезинделчек черлерге фундаментини 40—70 см ханы каскаш, тудуп болур. Дойлуг, дой-элезиң холумактыг черлерге фундаментилерни ханы болгаш калбак кылыры чугула. Бир эвес ындыг хөрзүннер шык черлерде сут болза, фундаментинин эң быжыдарының хемчеглерин алыры чугула.

Оон башка бажыңның ханалары чер доңуп, эрип, ооң уламындан хөрзүнү чыырлып, херлип, ол-бо дестейип турарының хоразындан ийленип, чарлып, харын-даа буступ болур. Моон чижээнге Кызыл хоорайның шык кезээнде хууда бажыңнарны киирип болур. Ында эки кылдынган фундаментилиг бажыңнар-ла быжыг турар дээрден башка, дыка хөйү ийленип, тигленип турарлар болгай.

Участокту фундамент салырынга белеткээри.

Фундамент дээрге бажыңның черде туруп турар буду болгай, ынчангаш ону ылаптыг кылып алыры чугула. Бир-ле дугаарында фундамент тудар черниң үнүш-чемиштиг каъдын—15—20 сантиметр хөрзүннү казып, чайладып алыры чугула. Бажыңның девискээрин чаңгаш дескилээр. Дөрт булуңнуг улуг үш-булуңчуктуң болгаш удазынның дузазы-биле фундаментиниң хемчээлдерин черге дужурүңер. Бүгү хемчээлдерин сантиметрге чедир шын кылыр херек. Ол-бо бүгү азыгларга өргенерден хап алыңар. Ынчангаш дөрт-булуңчуктуң диагоналдарын барымдаалап хемчээгеш, шыйдынганын база катап хынаңар.

Черни казып, ажылдап эгелээнде будалбазы-биле ооң даштынга айтыкчы шугумнар кылып алыры артык эвес. Ол шугумнар кылырда фундаментиниң даштыкы шыйыгларындан 1-2 метр ыраккa чагыжыгаштарга эрттирген манзаларга кадаглар каккаш, оларга хендирни азы сыпырындакты шеер. (№ 1 чурукта айтыкчы шугумнарны кылырын көргүскен). Ам черни казып, фундаментини тудадаа бергенде хемчээлдер будалбас.

Фундамент кандыг болурун — дургаар долганган бе азы аңгы-аңгы чагылар бе—ол дугайын силерге төлевилел айтыр, а ол чок болза, бажың орну кандыг боол турарынга дүүштүр шиитпирлээр апаар.

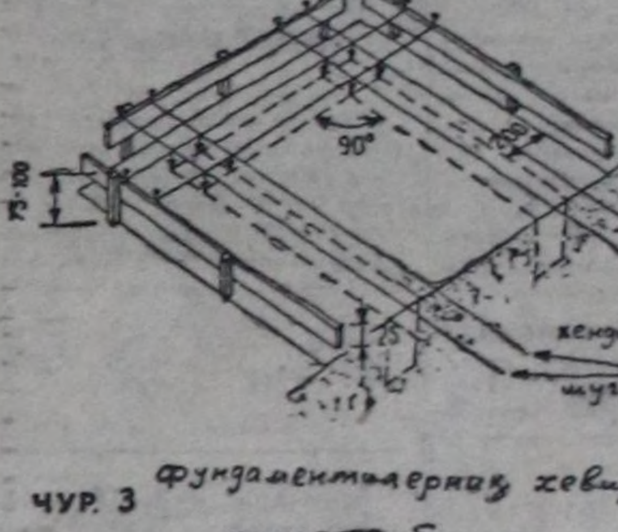
Дургаар долганган фундаментилерни аар ханаларлыг болур бажыңнарга (даш, тууйбу, саман) тудары албан, оон аңгыда, бажың орну быжыг эвес болза, база ынчаар кылыр. Дургаар долганган фундаментилер быжыг болгаш идегелдиг, ынчалзажок материал хөй кирер. Оларны хоюдут-биле тудуштурган даштардан азы даш холумактыг бетондан кудар. А бистиң республикага ажыглап болур чарыгдалы эвээш элезин фундаментилер бисте, чүге-ле ийик, ажыглаттынмайн турар.

Элезин фундамент. Бир-ле дугаарында, долгандыр оңгарын казып алыры билдингир. Ханызы — кадыг каъттарга чедер. Калбаа — бажыңның ханазының кылынындан ишкээр, дашкаар 10-10 сантиметрни немээни. Оңгарга эмин эрттир үүрмек эвес элезинни 15 сантиметр кылын урааш, сут кудуп, таптап тырыыр. Ону чер деңнелинге 25—30 см чедирбейн, сай-биле солуур. Сайны таптап тура цемент-дой, цемент-чугай хоюдут-биле кудар. Чер кырынга деңнежип келирге тудуштурер хоюдугну ажыглап, өртең (өрттеткен эвес, а өртең—демирлендир хайылган) тууйбудан ийи-үш каътты салыр. Ооң соонда суг эрттирбес каъттааш фундаментиниң кырын кылыр. Ынчаар кылырга өртек-үнези эвээш, быжыы эки.

Чагыларлыг фундаментилерни чиик материалдардан кылыр чуртталга бажыңнарынга (брус, каркас) тудар. Оларны ыяштан, даштан, тууйбудан, бетондан, даш-бетон, демир-бетондан кылыр. Чагыларның аразы 1,5—2,5 метр, бажыңның азыгларынга, ханалар тутчур черлеринге тургузары албан. Даш, тууйбу чагыларны кылырын көрээлиңер. Тудуг дажын азы өртең тууйбуну (аваа өрттеткен шынары чеже-даа эки болза, фундаментиге ажыглаарга ийи-үш чылдан эртпес) хоюдуг-биле тудуштуруп тура, 25—30 см болгаш-ла 6 мм сетка-биле быжыглай туттурары кузенчиг. Даш чагылар 60×60 см, тууйбулары 51×51 см-ден чиңгелевес ужурлуг. Чагыларның ханызы 50—70 см хире болза, шуут адаандан дораан салыр, а оон ханы болза, адаанга элезин «сыртык» кылыры ажырбас. Элезинниг каъттың кылыны фундаментиниң бодунуң бединиң чартыы четпес хире болза эки. Даш, тууйбу чагыларны, фундаментилерни кылып тура, хоюдугну тырыыры чугула, хос черлер артып каар болза, хана базыышкыны-биле олуруп кире берип болур болгай. (3-кү чурукта янзы-бүрү материалдардан фундаментилерни кылырын көргүскен).

Фундаментилерни оңгарын касканының соон дарый кылыры чугула, чүге дээрге үр болган тудум оңгарның ханаларының довураа төктүп эгелээр, ону аштаарынга, дескилээринге база үе, күш херек апаар. Фундамент оңгарың, ооң ханызын, чериниң кадыг, чымчаан барымдаалап дөрт азы ийленчек ханаларлыг кылдыр казар (2-ги чурукта). Оңгарның ханызы 1 метр четпес болза, ханаларын дөрт кылдыр казып алыр, оон ханылаарга, ийленчек кылдыр казар. Довураа дүшпезин дээш иткиштерлиг манза кажааларны кылып ап болур. Оларны фундаментилерни кылган соонда ап каары албан. Фундаментиниң хана даяныр кезээниң «довурак кажаазының», суг кайтыктырыкчызының, суг эрттирбес кезээниң дугайында — дараазында.

ЧУР. 1

ЧУР. 2

ЧУР. 3

ЫЯШ-БЕТОН ДЕП ЧҮЛ?

«Бодум тудуп тур мен» деп клубту дамчыштыр мындыг айтырыгларны харыылап бээрин дилеидим:

1. Ыяш холумактыг бетоннуң холуглары кандыг болурул!

2. Бажың ханазын ындыг ыяш-бетондан кудуп болур бе!

3. Ыяш-бетонну ажыглаар болза, керамзит, шлак материалдардан быжыг бе! Өртээниң ылгалы кайы хире болурул!

Бо айтырыгларга харыылап бээрин Тес-Хем районнуң «Кызыгаар» совхозунуң ажылчыны Морган Самбуу дилээн.

Бижикчиге күзелдии-биле харыылап бээр-дир бис. Даш, керамзит, шлак дээн чижектиг бетон холумактары-биле чергелештир бажың тудуунга, ылаңгыя чайгы дача бажыңнарының тудуунга ыяш артынчыларын: хирээндини, чоңгуну, а ол ышкаш хыырғыыш, саваң ышкаш ындыг чиик материалдарны калбаа-биле ажыглап турар апарган. Бетон холумаанга ындыг материалдарны ажыглаан ханалар чиик, чылыг эрттирбес болгаш элээн быжыг болур. Холуксааны кылганының шыныңдан, ажыглап үезинде өлшыктан эки камгалааныңдан ооң хуусаазы улуг хамаарылгалыг. Фундаментилерни болгаш крышаны кылганынга онзагай негелделер тургустунар. Фундамент биле хана аразы бичии-даа шык эрттирбезин барымдаалаар, а крышаның артык уштары ханаже чаъс, дамды сугларын чоруптас ужурлуг.

Ханаларны быжыдары-биле картын апттаан чыраа азы узун, чиңге чартылар-биле 30—40 см болгаш-ла ийи-үш одуруглай дургаар эрттирер (арматуралаар). Азыгларның болгаш ханалар тудушкан черлериниң быжыымче онза кичээнгей салыры чугула.

Хирээнди-бетон хананың кылыны бистиң байдалдарыныска таарыштыр 45 см-ден эвээжевес ужурлуг. Иштики ханаларны 30 см-ден эвээжетпес. 1 кубометр хирээнди-бетоннуң составы: 300 маркалыг цемент — 90 кг, өрттеткен чугай — 165 кг, элезин — 530 кг, 40—50 хуу шыктыг хирээнди — 210 кг. Хирээндини 1×1 см карактыг сетка өттүр эглээр. Элезин биле хирээнди холумаанче цемент-чугай холуксаалыг хоюдугну куткаш, шуптузун ыяк холушкуже былгаар.

Белен хоюдугну ханаже дораан кудар болгаш таптап тырыыр. Опалубканы 2-4 хүн эрткенде дужурүп болур. Ханаларны даштындан болгаш иштинден штукатурлаар.

Хирээнди, чоңгу болгаш өске-даа чиик материалдар ажыглаан бетон куткан бажыңның чарыгдалы эвээш болуру билдингир. Чүге дээрге хирээндини, чоңгуну, саваңны садып турар организациялар ховар болгай, оларны колдуунда халас ажыглаар.

Кадыкшыл—байлаавыс

ЛИДА ЭМЧИ

Ол, шынап-ла, бичезинденде эмчи болуксап чораан. Ортумак школа соонда дораанна, Кызылдың эмчи училищезинче өөренип кирген, Училищени 1973 чылда эки доозуп алган. Хуваалда ёзугаар бодунуң өскен-төрээн Бай-Тайгазынга чедип келген, Райондан ону Кызыл-Даг суурга фельдшерлеп ажылдаары-биле чоруткан.

Ажылдың эгези черле берге, ылаңгыя аныяк эмчи кижиге, бүгү-ле чүүлдерни бодуң чааскаан, билиинге даянып шиитпирлээр апаар сен. Чазып-даа болгай. Ырак-узак чалалгаларга база барып турган. Ылаңгыя бичии чаштар кончуг, чүзү-даа билдинмес, аакталыр. Эмнелге пунктузунуң эргелекчизи турган Зинаида Тойбухаадан хөйнү өөренип, билип алган.

Лидия Монгушовна ол хевээр-ле Кызыл-Дагга доктаамал чурттап артып калган. ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, ус-шевер мастер Сергей Кочаа-биле өг-бүле тудуп, ол суурнуң кени болган. Лида бо ажылында ам 15 чыл болуп турар. Фельдшерден эмнелге пунктузунуң эргелекчизи чедир өскен. Кызыл-Даг суурнуң улуг, аныяк чону «Лида эмчи» деп адаарлар.

Аарыг кижилерге сагыш човаңгыр, ээлдек, чазык чаңныг болурга, чон ону хүндүлээр. Ооң удурткан эмнелге пунктузу районда эки ажылдыг коллективтерниң бирээзи. Районнуң эмнелгезиниң администрациязындан шаңнал-макталды үргүлчү ап келгеннер. Эмнелге пунктузунда арыг-силиг. Ырак-чоок малчыннарга профилактика ажылын үргүлчү чорудуп турар. Суурда «Аныяк иелерниң» бөлгүмүн доктаамал ажылдадып турар. Школаның үстүкү классчы кыстарынга медицина темазынга хамаарышкан беседаларны чорудуп турар.

Чылдың кандыг-даа үезинде ырак-чоокта чалалгалар келирге, черле сагат чокка чоруп каар, эмчи кижи ындыг болбайн канчаар, аарыг маңаар эвес. Бажыңнарны кезиир, учётта турар аарыг улусту хайгаараар, кезээде-ле сагыжы аарып, хөлзеп чоруур. Көдээ Советтиң депутадынга каш удаа соңгудуп келген, кызылдагжылар боттарының эмчизинге быжыг бүзүрелди көргүзүп турары ол.

Көдээ интеллигенция кезээде чон ортузунга чоруур. Лидия Монгушовна Кочаа база-ла ындыг, ёзулуг хөй-ниитичи. Суурда арага ишпес чорук дээш демиселдиң эки тура ниитилелиниң удуртукчузу. Алыс эмчи кижи болгаш, арагалаашкынга удур демиселге идепкейлиг турушту ээлеп турар. Бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмүнүң идепкейлиг киржикчизи — ырлаар-даа, танцылаар-даа. Эмнелгезинде чаа ажылдап эгелээн Анна Гесли, Тамара Намчыл-оол оларга Лидия эмчи арга-сүмезин доктаамал кадып турар. Эмчи боду хөй уругларлыг, ажылгыр, кежээ өг-бүлеге кижизиттинген болгаш, дузалал ажыл-агыйым суурга хөгжүдер ажылды улам-на сайзырадырынга үлүүн киирип турар, чечек-чимис, ногаа өстүрер арга-дуржулгазын өскелерге дамчыдып келген.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

БЕРТИК-БЕЖЕЛДЕН АДЫРЛЫП АЛДЫМ

Он дөрт чыл бурунгаар, тудугга ажылдап тура, оон аңдарылгаш, оорга, бут сөөгү сынып, аар кемдээшкинге таварышкан турдум. Республика эмнелгезиниң травматология салбырынга В. А. Верещагин кезип эмнээн. Бүгү чүве эки болган, ынчалза-даа чартык ай чедип чорда, остеомиелиттээн (чүнге дегдиришкин) мен. Чогум бодум байдал эки боорга эскет чокка чоруп турдум. Бакка бак улажып дээн ышкаш, дөрт чыл эрткенде машинадан аңдарлып, аварияга таварыштым. Ынчан ижинге улуг кезиишкинни Чадаана эмчилери база эки кылганнар.

Үшкү кезиишкин соонда үргүлчү эмчилеп туруп берген мен, бичии доңарымга-ла, оорга кыдыы быктым ыжып кээр апарган. Эмчилер новокаиннээш, чара кезип каар. Шак ындыг кезиишкинни 17-18-даа эрткен болдум (5-6 чыл дургузунда).

Экириир чүве кайда боор, мырыңай кежээлээн. 1986 чылда эмчим В. А. Верещагин дыка сагыш човап, карак-кызыл, могаг-шылаг чок кескен (3 шак иштинде). Кижиниң организми нарын болганда, кезиишкин үезинде мээң ол остеомиелиттиг оорганың бир-ле черинге вирус артып калган болган. Дөртку кезиишкин соонда районумга эмчилеп чоруп турааш, бо чылдың февральда Валерий Петрович Насюрюн биле Вячеслав Сүгдер-оолович Ондар оларга биезги-ле эттинмес оорганы кестирдим. Түңнелинде кадык-шыырак болуп, шуут сегидим.

Дириг артканым—эмчилерниң ачызы. Ылаңгыя бо сөөлгү кезиг черле нарын болганы чугаажок.

Валерий Петровичиниң бо ажылынга стажы улгаткан. Москвага, Курганга дээш чурттуң өске-даа хоорайларынга барып, билиин доктаамал бедидип турар. Вячеслав Сүгдер-оолович — аныяк эмчи, кезип эмнеп турда, хала чок. Республика эмнелгезинде өртең эмнээр салбырның улуг эмчизи. Бо эмчилер сирлеш дивес быжыг холдары-биле та чеже кижиниң амы-тынын алган, чеже кижи оларны йөрээл-биле сактып чоруур чүве.

Мен бодаарымга, остеомиелиттиг, нарын кезиглиг оорганы маңаа эң баштай чедишкиниг кезип эмнээн эмчилер бо, кезиишкин нарын-даа талазы-биле ховар болган.

Ынча хөй кезиишкинни к-нчап шыдажып эрткен кижи боор деп бодаар чадавас. Эмчилерниң ачызы. Бот база быжыг тура-соруктуг болуру албан. Коргуп болбас, бодунуң шаа-биле спортту-даа, күш-ажылды-даа кылыр, ынчан бергени ажып эртер. Ол үеде сагыш-сеткил талазы-биле улуг бергедээшкинге таваржып турзумза-даа, туттунуп шыдаан мен.

Бо бүгүнү чүге бижип турар кижи боор дээри чадавас. Ындыг аарыг талазы-биле кестирер улуска өөредиг болзун дээш ынчап ор мен. 45 харлыг мен, бертик-бежелден адырлып алдым. Идегел эвээш турду, эмчилерим шыдады. Оларның шуптузунга четтирдим.

Баштак-оол МОНГУШ.
Сүт-Хөл район.

ЧОН МАКТААР

Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң төвү Чаа-Хөл чыл келген тудум өзүп, сайзырап, чурттакчы чону көвүдеп турар. Ында чуртталга бажыңнары, ортумак школа, ясли-садиктер, чунар-бажың, хеп чуур чер, музыка школазы, идик-хеп болгаш аъш-чем магазиннери дээш, өске-даа чаа-чаа тудуглар шупту чаа төлевилел-биле туттунган болгаш туттунуп турар.

Бичии чаштарга сүт кухнязы ажыттынганындан бээр он чыл ажып турар. Ол улуг эвес, бичии коллективте үш кижи бар. Уругларга сүт, кефир, ак ааржы, сүт хоюун кылып турар.

Ооң эргелекчизинде Анна Түрең үр чылдарда ажылдап келген. Санитарка Чечена Дагба, диета сестразы Оюмаа Балчый оларның ажылы макталдыг. Олар чүс ажыг бичии чаштарга чемни белеткеп турар. Ооң-биле чергелештир уругларның чыдып эмнедир салбырында бичиилерге чемни база оон ап турар. Олар келген кижилерге эптиг-ээлдек, сагыш човаңгыр, биче сеткилдиг. Чон оларны мактаар.

Сүт кухнязының бажыңының ишти-дашты кезээде арыг-силиг. Ооң иштинде чечектерни тарып олурткан. Даштында база чечектерни болгаш ыяштарны тарып чаагайжыткан.

Зоя МААДЫ.

Эмчилерниң сүмелери

ИЕ-ЧАШТЫҢ КАДЫЫ ДЭЭШ

Хөй уругларлыг өг-бүлелер бистиң республикада база бар, маадыр иелер безин кайы хөй. Амыдырал-чуртталга экижээн, материалдыг болгаш культурлуг деңнел бедээн чүве болганда, ажы-төлдү азырап өстүрер харыысалга база бедип орар. Кол-ла чүүл — чаш кижиниң кадыкшылын быжыглаары.

Амгы үеде өг-бүлелер хөй кезиинде өг-бүлени планнап, оолдуг-кыстыг азы ортумаа-биле 3-4-5 уругларны божуп, азырап өстүрүп турар. Ынчалза-даа чамдык херээженнерниң аразында бо талазы-биле кандыг-даа планнар чок, харын-даа өг-бүлезиниң ээзи чок, хөй уругларлыг ботиелерниң саны көвүдээн. Ол ышкаш шак ындыг чижектиг иелерниң материалдыг деңнелин көөрге база чедимче чокдаа болгулаар. Шак ындыг байдал-биле олар боттарының ие эргелерин долузу-биле ажыглап шыдавас, хар четпээн уругларын каггаш, ажылдап кирер ужурга таваржып турарлар.

Оон аңгыда, чамдык иелер материалдыг байдалы эки, өг-бүлези бүдүн-даа болза, амгы үеде планнаашкын кылбас, барык чылдың-на чаш уруглуг болу берген турары, бир талазында, ие кижиниң кадыкшылынга, ийиде, төрүттүнген чаш уругнуң кадыынга багай салдарлыг болур. Иелерниң культуразы бедээни-биле уругларын 1 харга чедир эмзирип турар. Харын-даа бир чамдык иелер уругларын шуут эмзирбес, эртежик эмигден үндүргеш, чемгерип эгелээр. Бир харга чедир эмзирери черле албан.

50-60 чылдарда иелер уругларын 2-3 харга чедир эмзирип турганнар. Ынчан иелер белен божуваастар, чүге дээрге уруг эмзирип турар болгай. Ам болза иелер 1,8—2,1 чыл болгаш-ла дараазында уругну божуур апарган.

Амгы үеде херээжен кижиниң бо байдалын өөренип көргеш, бистиң чазаавыс улуг дузаны эмчилерни дамчыштыр көргүзүп, камгаланыр аргаларны берип турар. Чамдык херээженнер билбези-биле, чамдыызы камгаланыр хөңнү чогу-биле удаа-дараа божуй бээри ында. Муң чурттакчыга онаажтыр чаш уруглар төрүттүнери бистиң республикада бедик, ол эки. Келир үениң аныяк салгалы хөй-ле болза эки. Ынчалза-даа эмин эрттир доп-дораан улай-улай божууру ие херээжен кижиниң болгаш чаш төлдүң кадыкшылынга хоралыг. 1-2 чыл болгаш божуп турар иелерниң ханының составында демир эвээжеп, анемиялай (хан четпестээр аарыг) бээр.

Ие херээжен кижи организминде демирниң чамдыызын чаш төлге база берип турар, а чамдыызын божулга үезинде хан-биле чидирер, ол ышкаш эмиг суду-биле чаш төлүнге база бээр. Бир эвес божуушкуннарының аразы 2,5 чылдан эвээш болур болза, гемоглобинниң деңнели кудулап, дараазында божуурунга чедип алыр ужурлуг деңнелинге четпейн баар. Ынчангаш дарый-дарый божаан санында, ие кижиниң гемоглобини кудулап, ооң иштинде чаш төлү багай байдалга өзер. Ие кижи боду база ооң иштинде төлү кислород чедишпезинден халыыдаар, болгаш организм сулараар. Божууушкун үезинде хан чидирери ынчан көвүдеп чадавас, харын-даа иениң амы-тынынга безин айыылдыг.

Эң-не айыылдыг чүүл— ие кижиниң уруг эмзирип турар үеде саатталыры. Ынчан ооң организми ийи дакпыр чүктээшкинге таваржыр. Янзы-бүрү бергедээшкиннер тыптып чадавас. Оларның бирээзи орай токсикоз болур. Ооң түңнелинде асфиксиялыг, хөй кезии баш мээзинге кемдээшкинниг уруг төрүттүнер. Ындыг чаштар хензиг бичии, аарыычал болуп төрүттүнер. Ие кижиге, өг-бүлеге ол бүгү өөрүнчүг эвес таварылга болбайн аан.

Херээжен кижи кадык уругну божуур дизе, уругларының аразы 3 чылдан эвээш эвес болур ужурлуг. Ол хуусааның 9 айы уругну ие иштинге өстүреринге, 10-12 айы уругну эмзирип ажаарынга, база бир чыл ие кижиниң организмин быжыктырарынга хереглеттинер. Мону херээженнер билип алыр болза эки.

Херээжен кижиниң ие болурунга четчир узун хуусааны бойдус чаяаган. 35 харга чедир кандыг-даа бергедээшкин чокка божуп болур. Чүгле эмчиниң хайгааралынга туруп, ооң сүмезин алыры чугула. Иштиг херээженнер гигиенаны, шын чемненилгени сагыыры база онза чугула.

Билчеймаа ДОСТАЙ.
Уруглар эмчизи.
Тес-Хем район.

ӨЙ-ШААНДА ЭМНЕДИР

Эмнелге өрээлинге үжен ажыг харлыг аныяк ие сеткил-сагыжы дүвүрээни кончуг бир-ле чүвени четтикпейн маңнап олурган. «Эмчилер кандыгла шиитпир үндүрер иргиʔ» деп бодап ону дүвүреткен. Кезиишкин кылыры чайлаш чок апарган-дыр деп эмчилер анализтерни көрүп, хөй удаа шинчээн соонда, ындыг түңнелди үндүргеннер. Ол аныяк иениң караанының чажы алачайгаар-ла төктү берген. Чогуур үезинде эмнеткен болза, ындыг муңгаралга ол таварышпас-даа турган чадавас.

Сөөлгү каш чылдарда, эмиг бестериниң аарыы элээн калбарып бар чыдар апарган. Эмиг бестериниң рак аарыының тыптып кээриниң чамдык чылдагааннары амгы үеде билдинип турар. Эмиг бестериниң ыжа бээр чылдагааннарын, ону чайладырын баш бурунгаар чедип ап болур. Ыжыктың тыптып кээриниң чылдагааннары мындыг: аборттар, херээжен органнарның хоочураан аарыы, хаваңнаары, баар аарып турда, чем хуулуушкунунуң өскерлири, боостаа бези ыжары, чигир диабеди, семириири болгаш оон-даа өске.

Эмиг бестериниң ыжа бээр чылдагааннарының бирээзи—абортту маңаа чижек кылдыр ап көрээлиңер. Херээженнер сааттыг турда, оларның организми, ылаңгыя эмиг бестери уругнуң төрүттүнүп келиринге белеткелди эгелей бээр. Сүттүң тыптырынга, ону чыылдыраарынга херектиг өскерлиишкиннер эмиг бестеринге болур. Ол бүгү уругнуң тыптып өзеринге белеткел-дир. Божувас апарганының соонда эмиг бестеринге өскерлиишкиннер база бир янзы болур. Дагындагын абортаткан соонда, эмиг бестери кадыгланып, ооң сүдү чайгаар боду-ла ырыгып каар. Янзы-бүрү өскерлиишкиннерниң соонда эмиг бестериниң сүдү бичии-бичии чочак-тараа хевирлиг борбакталгаш, аажок дыгый кадыгланы бээр. Ол бүгү өскерлиишкиннерни өй-шаанда эттпес болза, түңнели кандыг-даа боол болур. Аңгы-аңгы хемчээлдиг дашталчак борбак ыжыктар тыптып кээп болур. Оон эмиг бестери аажок сыртыгайнып аарыыр, эмигниң доңшузундан сук чүүл сыстып үнгүлээр. Ол-ла бүгү демдектерниң кайы бирээзин-даа эскерзе, херээжен кижи ол дораан тускай эмчиге баары чугула. Чамдык херээженнер сыр өскээртен арга-сүме, ачы-дуза дилээр таварылгалар бар. Эмиг бестеринде ыжыкты эскерип каап, эмчиге эвес, кожалары-биле азы өске эш-өөрү-биле сүмелешкеш, боду эмненирин оралдажыр. Ынчаар «эмненири» эки түңнелди бээри берге.

Бежен харлыг бир херээжен эмииниң бестеринде ыжык барын эскерип каап, кожазы кадайдан арга-сүме дилээн. Ооң сүмезин ёзугаар, янзы-бүрү оът-сиген, «кара» эмнер-биле ийи чыл иштинде эмненген. Ыжык улгадып, улам бергедей бээрге, ол ам эмчиге келген. Эмчилер хынамчалыг шинчип көргениниң соонда, эмиг бестериниң ыжыы ракче шилчээни илдең болган. Эмчилер амыр-дыш чок, доктаамал эмнээниниң түңнелинде, ол ам сегээн, каң-кадык. Бир эвес ийи чыл мурнунда-ла эмчилерге келген болза, ону эмнээри чиик-даа, дүрген-даа, а боду ынча бергедевес-даа турган ийик.

Амгы медицинада эмиг бестериниң янзы-бүрү аарыгларын чазыг чок, дарый тодарадыптар аргаларны болгаш күштүг дериг-херекселдерни калбаа-биле ажыглап турар. Бир эвес бо талазы-биле кандыг-бир бичии-даа өскерлиишкинни эскерип кагзыңарза, дораан эмчиге чедиңер. Оон өске арга чок. Эмиг бестери аараан херээженнерни кандыг-даа шынзылга бижик чокка республиканың онкология диспансери хүлээп ап турар. Оон ыңай, онкодиспансерде субботада эжик ажык.

А. МАЛЫШЕВ.
Онкология диспансериниң эргелекчизи.

МАЛЯРИЯ

Малярия аарыг Азияның, Африканың болгаш Мурнуу Американың чурттарында калбаа-биле нептерээн. ССРЭ-де ол аарыг эвээш таваржып турар. А ол дээрге колдуунда-ла өске черлерден чыпшырып экелген ховар таварылгалар-дыр. Тыва АССР-ни ап көрээлиңер. 1986 чылда малярядан аараан чүгле ийи таварылга, а 1987 чылда бир таварылга бар боол турар. Ол аарыгны сөөлгү үеде колдуунда-ла Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин эрттирип турган, халажып келген шериг кижилер эккээрин эскерип турар бис. Ынчангаш харын ол талазы-биле шыңгыы контрольду тургузуп, халажып келгеннерни республика эмнелгезиниң № 104 кабинединче чалап турар бис. Халашкан солдат аңаа бүгү шинчилгени эртер. Ындыг турбуже, бо хүннерге чедир дыка хөй оолдар республиканың № 1 поликлиниказынче чалаарга-даа келбейн турар, а бир чамдыктары эм ижериндэн шуут ойталаар боордур. Ол дээрге бодунуң болгаш өскелерниң-даа кадыын бодавас, эмчилерниң ажылын хүндүлеп көрбес, эки эвес аажы-чаң-дыр.

Малярияның тарадыкчылары дээрге-ле оон аараан кижилер боор. Оларның хан дамырынга микробтар тарап, баш бурунгаар эмнетпес болза, чоорту өзүп көвүдээр. Аараан кижиден ооң-биле кады чоок турар кадык кижилер дораан аарып болур. Аарыгның өскүдүкчүлери ымыраааның ызырганындан хан-дамыр дамчыштыр тыптыр. Малярия аарыының тарадыкчылары анофелес уктуг ымыраалар боол турар. Олар микробтарны кижиже халдаткан соонда, 7—14 хүннер иштинде өзүп көвүдээр. Ол микробтар ымыраааның чараа чыылдырар бестеринче киргилей бээр. Оон кажан ымыраа кижини ызырыптарга, демги микробтар хан-биле холужа берген соонда, кижиге малярия аарыы тывылганы ол.

Кижилер, ылаңгыя бичии уруглар малярядан дүрген аарыычал болур. Малярияның өскүп каданнаарының чамдык демдектерин эмчилер тодараткан. Өй-өйлеп халыыдап, шыырныгар, баар болгаш чавана улгадыр, хан четпестээр. Бо демдектер дораан эвес, аңгы-аңгы үелерде чоорту тыптып эгелээр.

Малярия аарыын тарапас дизе, ол аарыг нептереңгей болуп турар чурттардан келген кижилерни дораан шинчип, эмнээр, доктаамал хайгааралга тургузар.

Ынчангаш солун дамчыштыр дилээривис болза, малярия аарыы нептерээн чурттардан, ылаңгыя Афганистандан халажып келген шериг кижилерни республиканың № 1 поликлиникада № 104 кабинетке келирин дыңнадып тур бис.

Зайнап МАТРАКШИНА.
Эпидемиолог эмчи.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР — ТАЙБЫҢЧЕ БОТТУГ ОРУК

Москвага дээди деңнелге болган ужуражыышкынның түңнелдери делегейниң хөй-ниитизиниң кичээнгейиниң төвүнде хевээр артып турар. Ол ужуражыышкын совет-америк харылзааларын хөгжүдериниң оруунга чугула базым болуп, делегейниң хөй санныг чугула айтырыгларын шиитпирлээринге идигни берген деп, янзы-бүрү чурттарның хөй-ниити болгаш политиктиг ажылдакчылары, делегейниң парлалгазы демдеглеп турар.

● **АКШ.** Москвага дээди деңнелге болган ужуражыышкынга хамаарыштыр «Тайм» солунга бодунуң интервьюзунга президент Рейган бедик үнелээшкинни берген. «Бис дөпшилгелиг болуп, дээди деңнелге болган бөлүк ужуражыышкынның ачызында Сот. боттарывысты билчир чорук элээн экижээн боор деп санаар мен» деп, ол медеглээн. «Бир эвес бис кандыг-бир чүвени чедип ап шыдапкан, бир эвес бис дайын айыылын соңгаарладып шыдапкан болзуувусса, ынчан ол сеткил ханыышкынының үнер дөзү болуп болур».

ССРЭ болгаш АКШ-тың аразында дээди деңнелге доктаамал харылзааларны тургусканының ачызында делегейниң ийи кол улуг күрүнелериниң аразында бүзүрежир чорукту чедип ап шыдаптардыр бис деп, Эй-би-си телекомпаниязга бодунуң интервьюзунга Калифорния штаттың губернатору республиканчы Джордж Дюкмеджан медеглээн.

● **БОЛГАРИЯ.** «Москвага чугаалажыышкыннар ССРЭ болгаш АКШ-тың аразында харылзааларга чаа үе-чадаың — бүгү планетага деңгей байдалының экижиирин көргүзүп турар үе-чадаың бадыткаттынып тургустунганының демдээ болур» деп, «Народна армия» солун бижээн. «Ол ужуражыышкын-биле ядролуг чепсек чок эпохаже үе-чадаже орук салдынган» деп, «Поглед» дээр солун айтып турар.

● **ГРЕЦИЯ.** «Москвага болган ужуражыышкын боо-чепсекти кызырарының болгаш чепсегленишкинни дужүрериниң оруунга улуг ийи күрүнениң аразында чугаалажыышкыннарга чугула базым болган» деп, «Тайбың болгаш чепсегленишкинни дужүрери дээш алдының инициативазы» бөлүктүң ында нептереткен документизинде тодаргайлап турар. Ол бөлүкте Грецияның премьер-министри Андреас Папандреу, Швецияның премьер-министри Ингвар Карлссон, Аргентинаның президентизи Рауль Альфонсин, Мексиканың президентизи Мигель де ла Мадрид Уртадо, Индияның премьер-министри Раджив Ганди болгаш Танзанияның Революсчу партиязының (ЧЧМ) даргазы Джулиус Ньерере кирип турар. Документиде бо чылдың төнчүзүнге чедир стратегтиг шаап халдаашкын чепсээн 50 хуу кызырар дугайында ССРЭ болгаш АКШ-тың аразында дугуржулганы чедип алтарынга ынанышкынны илереткен.

(СЭТА).

Школа амыдыралындан

ХӨЙ ХЕВИРЛЕРНИ АЖЫГЛАП

Сүт-Хөл ортумак школазының алды харлыгларының үш клазын 69 уруглар өөренип доосканнар. Аныяк башкы Сара Сүгдеровна Даңзы-Белектиң кичээлдерни солун кылдыр эрттирип, өөреникчилерниң өөренип алган билиин хынаарда, сөс курлаашырларын быжыглаарда, чугаа сайзырадырынга, ылаңгыя орус дылы кичээлинге оюннарның янзы-бүрү хевирлерин ажыглап турары эки. Чижээ, «Ойнааректар садыы» деп оюнда садыгжы, садып алыкчы бар. Олар ойнааректың шынарларын, ону камнаарының дугайында орус домактарны тургузуп, шын чугаалаарлар, чаңгыс кичээлде өөреникчилер хөй-ле сөстер, домактарны шын адап, чугаалап, чогаадырлар.

Ам тыва дылда «Билигже аян-чорук» деп теманың кичээлдиң эрткенин кысказы-биле таныштырарын оралдажып көрейн.

Кичээлге олуржур башкылар кирип келген. Уруглар туруп кээп, бир үн-биле мендилештилер. 25 өөреникчи «Кежээпей» деп бижип каан берттерлиг, арыг-силиг кеттинген. Саазынга «Билигже аалдаашкын» деп бижээш, самбырада аскан. Ханаларда беш өртээлдер айтып каан, өртээл бүрүзүнде Билбеспейниң чуруу база ол өртээлге хамаарышкан чуруктар бар.

Башкы кичээлдиң темазын, сорулгазын өөреникчилерге таныштырды. Оон Буратинону улгаттыр чураан чурукту көргүскеш:

— Бөгүн бисте кым аалдап келген-дир, уруглар? — деп айтырды.

— Буратино! —деп харыыладылар.

— Буратино силерниң билиңерни хынаар дээш келген. Ооң-биле кады бистиң өртээлдеривисте Билбеспейлер база четкилеп келгендир, уруглар. Олар силерден хөй-ле чүүлдерни айтырып, билип алыр дээш келгеннер. Бис ам берттеривисти кеткилеккеш, корабльга олуруптаалыңар!

Башкы уругларның мурнунга туруп алырга, бүгү класс марштап кылаштапшышаан, бир үн-биле шүлүктедилер:

Холуң сунам, каам, эжим,
Космонавтар болууулу.
Корабльге олурупкаш,
Космосте ужуптаалы.

— Бистиң хей-аът кирер сөзүвүс чүл? —деп, башкы айтырды.

— Шалыпчыны алдар
каастаар,
Кежээпейни бештер
каастаар —

деп харыыладылар.

— Номчуп көрүңерем, уруглар, кайда келдивис?

— Бирги өртээл— «Хостуг шакта».

Өртээлде шак чуруу бар болгаш Билбеспей олурар.

— Кым чурттап турар-дыр, уруглар?

— Билбеспей.

Ооң карманында айтырыгларын номчуп көрээлиңер.

Башкы айтырыгны алгаш, номчаан: «Хостуг шагыңарны канчаар эрттирип турар силер, сүмелеп көрүңер». Кежээпейлер хол көдүрүп харыылааннар. Олар Билбеспейге хостуг шакта агаарлаар, шыдыраалаар, солун номнар номчуур, аваларга дузалажыр, аяк-сава чуур дээш элээн хөй сүмелерни бергеннер. Улаштыр Билбеспейниң салган тывызыктарынга харыылааннар.

— Ам ийи деңге үстүп алгаш, тывызыктан салчып, маргыжып көрүңерем деп каандыр —деп, башкы чугаалаарга, өөреникчилер ийи деңге үзе турупкаш, удур-дедир он ажыг тывызыктарны салчып, тыпканнар.

Кежээпейлер дараазында «Шинчээчи» өртээлче ээжиндириптилер. Аңаа Билбеспейниң час дугайында хайгааралдарынга хамаарышкан айтырыгларынга харыыладылар. Үшкү өртээл — «Чалгыннаг эңнүктер». Өөреникчилер аңаа часкы куштар дугайында айтырыгларга харыылааннар. Дөрткү өртээл —«Эртемнерни номдан тывар». Номнар, ол талазы-биле Билбеспейниң айтырыглары. Бешки өртээл— «Түңне, санал». Маңаа өөреникчилерниң Билбеспейге харыылап бергенин, өөреникчилерден кым аян-чорукка эки киришкенин, хөйнү билирин Буратинонуң хынап көргенин башкы чугаалап, өөреникчилерге демдектерни журналга салгылаан.

Бо чижектиг көргүзүг кичээлдерни башкы чыл дургузунда хөйнү эрттиргилээн. Ынчаар кичээлдер эрттиреринге улуг чүткүлдүг болуру негеттинер.

Сара Сүгдеровна чүгле кичээлдер эвес, класс шактазын база ынчаар эрттирип турар. Бирги улдунда «Дүжүт» деп класс шагынга олурушкан мен. Аңаа башкының чураан, бижээн көргүзүг херекселдерин кылганын, өөреникчилерниң чугаалаар, ырлаар, тывызыктаар сөстерин чогаадып, хептерни безин таарыштыр даарап кедиргенин көргеш, ооң кызымаан кижи доораан-на бодай бээр болду. Алды харлыглардан ынчаар эки эгелеп алгаш, дөрт чылдыг эге школаның класс бүрүзүнге ол-ла шиг-биле ажылдаар болза, ол өөреникчилер амгы бистиң дөртке хүлээп ап турар өөреникчилеривистен билии канчап-даа шыырак болур ужурлуг.

Ондар ЧАҢ-ООЛ
Сүт-Хөл районунуң методизи.

ААЛЧЫЛАР БАЖЫҢЫНГА

Ооң-биле «Улан-Батор» аалчылар бажыңында хоөржип ор бис. Баштай ону тыва кижи деп билбээним шын. Черле моол чер чурттуг, Эрзин кудээзи Н. Гэндэндэмид ол кижини маңаа эдертип келгеш:

— Таныжып ал, бо база тыва кижи болбас ийикпе—деп, Гэндэн (Кенден) моолдады.

Дылым агарып калган: демги кижи тывалап чугаалап орда, бистиң хоорай тывалары ында-ла каар. Тывага кээп көрбээн. Чазык шырайлыг, турза узун, тутса мөге бо кижиниң арнын ээлдек хүлүмзүрүг улам эң киирди. Оон ам чугаалап эгелей берди эвеспе:

— Силерни солун ажылдакчызы деп дыңнааш, адап-сурап чедип келгеним бо. Бодум база солунга ында-хаая чүве шорбакылаар кижи мен — дээш, хоюндан «Үнэн» солун уштуп сунду. Улаштыр-ла:

— Бодумну Алтай тывазы деп санаар кижи мен. Алыс төрүттүнген черим — Кыдат. Картадан көрген боор силер, Иртыш хем хөй адырларлыг. Барыын Алтай кызыгаарында Хараатыы-Хем, Ортаа-Хем, Эвин-Хем деп үш хем ынаар агып бадып чыдар. Мен ол үш хемнерниң Кыдатта белдири Көк-Дугайга төрүттүңдүм. Ачам Дармыш түс черге чаа амыдырал дээш чаалажып чораанарның бирээзи. Эвээш кижиниң оозундан чүү-даа бүтпээн. Кожавыста хостуг Моол деп күрүне бар деп дыңнааш, ачам сүг бээр кожуп келген. Кыдат хереңгитеннерге, чиижең садыгжыларга чеже базындырар боор...

Ынчан 1942 чыл турган. Кызыгаарга чорувуста ачамны база эң улуг акымны тудуп аппарганнар. Ол-ла хевээр олардан бо хүнге чедир сураг безин чок ийин—дээш кижим куду көрүндү.

Бо чүүлдүң маадыры Дармышийн Балжинням ол өйде ада-иениң беш уругларының эң хөймери, чаа-ла сес харлаан турган. Ол-ла хевээр бо көрбээн боорумга, ону чүден кылып, белеткеп алырың, канчаар ойнаарын дыка-ла солун кылдыр тайылбырлады.

Ооң уран чүүлге сонуургалы чүгле таныш-көрүштериниң, эш-өөрүнүң эрээзынга неттерээн эвес, а тодаргайлаарга, 1982, 1986 чылдарда Улан-Батор хоорайга эрттилээн Моолдуң уран чүүл фе-

Найыралда кызыгаар чок

Моол Арат Республиканың хамаатызы боол, күзел-бодал чорааны аас-кежиктиг амыдыралын тыпкан. Шында-ла, ол кежик-чолдуг кижи болчук. Чүгле уруглары безин — 10. Олар шупту, бирден-бирээ чокка, ада-иезиниң төрээн тыва дылынга чугаалажыр. Ылап-ла ындыг дээрзин ук өг-бүлеге чораан эживис Б. Соян-Кара болгаш өске-даа өөрүвүс чугаалап келди. Балжинням «самбың тутса—санакчы, саазын тутса — бижээчи» дижири ышкаш, кылбас-тутпас чүвези чок кижи болган. Кыдаттан келгеш, Кобдо (Хомду) аймакка эр боол, ээңги теп, кижге чедир чурттаан. Кобдо хоорайның хөгжүм-шии театрынга дөрт чылдың дургузунда артист боол ажылдаан. Хөгжүмге, уран чүүлге хандыкшылын, сонуургалын бо хүнге чедир салбаан. Тыва хөгжүм херекселдери өөнде четчир. Оларны боду чазаар, боду кылыр: демир-хомус, шелер-хомус, бызаанчы, игил... Шоор деп тыва хөгжүм херекселин

стивальынга ол ийи удаа алдын медальдарны чаалап алган. Оозу аваа бир эдипкен сөстер эвес болзун дээш ынчаары ол ийикпе, ол медальдарын аадаңындан уштуп, көргүзүп орду. Медальдарын арта тыва ырлар ырлааш, тыва хөгжүм ойнааш, чаалап алган болду. Ам бо чылдың алды ай соолзүредир база бир ындыг фестиваль чурттуң найысылалынга болуру чарлаттынган. Д. Балжинням өөнүң хөрээнен ээзи, Маадыр не Дожулааа биле аңаа белеткелди баш удур эгелээн.

Көвей уругларының шуптузу база-ла хөгжүмге, ыры, танцыга салым-чаяанныг. Үш кижи музыка школазының аңгы-аңгы класстарында өөренип турар. Бир уруу Улуг Октябрьның 70 чыл оюн демдеглээнивис 1987 чылда эш-өөрү-биле Москва хоорайга уран талантызын бараалгадыр аас-кежиктиг болган. Моолдуң эп телевидениези талантылыг тыва өг-бүлениң дугайында тускай кинооочерктии чоокта чаа

шыгчы сеткил-сагыжын ажыдыксаан, кижи ортузу чеде берген, ээлдек хүлүмзүрүг арнын шыпкан, бажының дүгү мөңгүннелип, хыраа дүжүксей берген, бедик дурт-сынныг кижи тывалап амыр-менди солчуп чедип келзе, ол кочалелбээ моол черде бистиң чурттажывыс, өңнүувүс, тыва хөгжүмнүң, литератураның уран чүүлдүң түс черде нептередикчизи, алгап-йөрээкчизи Б. Балжинням-дыр деп билип аар силер. Ооң өг-бүлезинге кирип, ажы-төлү, агбай-хүүгеди-биле чугаалажыр, ак чемниң дээжизин амзаар болзунарза улам эки.

Ооң тыва дылда номнарга, ылаңгыя төөгү, чечен чогаал номнарынга сонуургалы улуг. Бажыңында улуг библиотеказының хөй кезии—тыва номнар, солун, сеткүүлдер, ылаңгыя тыва бижик тыптып турда парлаттынып турган номнарның хөйүн ону көрген Баадыр Соян-Кара, Н. Гэндэндэмид, Мария Сотпа, «Монголия» солунда тыва журналист

тырттырып алган. Ам ону бо айда МАР-ның ырак-чоок бүгү булуңнарында чон сонуургап көөр.

«Улан-Батор» аалчылар бажыңы моол найысылалдың төвүнде Сухэ-Батор шөлде турар. Даштыкыдан, бистиң Тывавыстан-даа келген аалчылар аңаа доктаар. Силер-биле чугаа эрээн, бодунуң арыг, Светлана Миндирьяа кээп чорду. Тываның ном үндүрер черинин чыл санында тыва, орус дылдарга парлап үндүрүп турар номнарын ол почта таварыштыр алгыдып, кижилерден алдыртып ап турар. Ол чүгле оларны номчуп, кадагалаарыбиле кызыгаарлаттынмайн, а бир чамдык чечен чугааларны, шүлүктерни моол дылче очулдуруп, парладып турар, моол дылда очулгаларны көргүсту. «Үнэн» солуннуң штаттан дашкаар корреспондентизи-даа кижи болду.

Мергежили—ажылчын (чылыг бээр төпте дежурньий), алыс салым-чаяны ыраажы, артист, чогаадыкчы бо кижиниң Улан-Баторга чолугуп таныжкан, найыралдашкан үгүстары Тывада чүгле Кызылывыста безин хөй. Баштай ададар-аттыг артистеривис Максим биле Кара-кыс Мунзуктарны адады. Салчак Тока биле база чугаалашкан. Чоок эңнүктерин салаа базып санай бээрге, ийи холдуң он салаалары безин чедишпес чорбадыве.

Тывага чораан эвес, оларны канчап тып алганын сонуургаарывыска, ол мынча дээш болгай: «Оо, оон белен чүве чок. Бо Улан-Баторда тывалар бүгү-ле эки, бак чүүлдерни деңге үлежиривис чаңчыл болган. Кайы-бирээзинтиң төрелдергүлү, таныш-көружу келген болза, бот-бодувуска ыяап-ла дыңнаткан турар бис. Тывадан делегацияларны база шуптувус уткуур, үдээр, аъткарар».

Шында-ла, найыралда кызыгаар чок дижири чөп.

Седип МОҢГАЛ.

АРГА-ДУРЖУЛГАНЫ АЛДЫВЫС

Бистиң республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң удуртулгазы төөгү башкыларының курузун организастап эрттирген. Бо хүннерде эң нарын үени чурттап эртип турар эртем — төөгү, ынчангаш бистерни өөреткени эки болган.

Бо удаада төөгү башкыларының курузу «Серебрянка» профилакторийге болуп эрткен. Төөгү эртеминиң нарын айтырыгларын эртемденнер В. Б. Багай-оол, В. А. Дубровский, Л. В. Копеёл, В. А. Петренко, В. Л. Биче-оол, М. Н. Смирнова үениң негелдезинге дүүштүр тайылбырлап берген. Юристер В. А. Повлючек, Б. Г. Свердюков эрге-хоойлу темаларынга ажыктыг лекцияларны номчааннар.

Кызыл хоорайның мурнакчы башкыларының ажык кичээлдеринге олуржуп, оларның үлегер-чижээнден эвээш эвес дуржулганы алдывыс. Ылаңгыя 14 дугаар школаның башкызы Инна Степановна Набатованың 10-гу класска эрттирген кичээл-семинарын бөлүк башкылар дыка сонуурган. Ол башкы кичээл-семинарны канчаар организастаарын, пландаарын дыка чедингир тайылбырлап берген. Хоорайның дуржулгалыг башкылары Галина Дмитриевна Камзалакова, Анна Иосифовна Близнюк база аныяк башкы Т. В. Цыренова олар бистиң-биле дуржулга солушкан.

Башкыларга бир тааланчыг чүүл болза, лекцияларны дыңнавыышаан, профилакторийге эмнедип, дыштанганывыс болур. Ында медицина ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенивисти илередип, аңаа тура белеткеп алган концертивисти көргүстүвүс.

Курстуң түңнелинде ооң киржикчилери санал-сүмелерин чугаалааннар. Улус өөредилгезиниң ажылдакчылары өлче кичээнгей салыр боор деп идегеп турар бис. Бирээде, республиканың башкыларының дыштаныр, эмнеер бажыңын тудар үе келбээн бе? Ийиде, башкылар билии бедидер институт дыңнакчыларының өөредилгезин эрттирер баазазы чок болуп турары кончуг шаптыктыг.

Окан-оол НАМЧЫЛАК.
Кара-Хаак школазының башкызы.

ДООЗУКЧУЛАРГА ЧАГЫЫМ

Өртемчейге төрүттүнүп келген кижи: «Чурттап чоруур үемде чонумга хензиг-даа бол ажыктыг болзумза, күш-ажылым-биле эш-өөрүмнүң хүндүткелин чаалап алзымза» деп бодаар. Школаны доозуп тура, кижи бодунуң амыдыралы оруун шилип алыр.

Кандыг-ла-бир өөредилге черинге кирип шыдавайн барза-даа, күзелимни ыяап чедип алыр ужурлуг мен деп шиитпирлиг дөрт бодал-биле бодунуң сонуургалының аайы-биле ажылдай бээр. А хоорай кезип, бора-хөкпештер дег бөлдүнчүпкен, айбааңгы дег хүнге дөгеленип чоруур аныяктарны көөрге, сагышка эпчок. Олар ада-иезинден акшаны апкаш, өөренийн деп күзел-биле чоруптар, а кирбейн баргаш, аян-чорук кылып, эштери көвүдеп, «хөглүг» чуртталгазы ужукталырлар хөй.

Бир чайын автобуска чорумда, ийи аныяк уруг чугаалашты. «Кедээ ажыл-агыйның дээди өөредилге черинче кирип шыдавадым. Ам баргаш хой кыргылдазынче далашпааже хоржок, эки белеткенгеш, келир чылын ыяап-ла кирер мен»—деп, бирээзи эжинге чугаалады. Өскези: «Суурга чүнү канчаар, хоорайга дыштангаш, күзүн сурже чорупкай аан, таптыг танцылап, дыштангай мен» — диди. Чылыг үеде чиде бээр, соокта ээп чаныып келир дуруяа эвес, кижи төрээн совхозунуң чымыштыг ижинге чылдың кайы-даа үезинде дамды суг дег дузазын чедиргей.

Амгы эде тургустунуушкун үезинде комсомолчулар чыглып алгаш, ногаа аймааның кооперативин-даа ажыткайла. Хырны тодуг, хөрээ делгем, чонунга чоргаар, хүндүлүг болбас бе? Иезиниң эдээнден халбактанып, эмер чаш уруг эвес, азырал дилээн херээ чүл. Холу, буду бертик-бежел эвес, адазының алыр шалыңын манап олурбайн, ажыктыг үүле бүдүржүп, ада-иезин өөртүп, амыдыралдың делгем оруун ажыдып, эки ажылдаар ужурлуг деп бодаар мен.

Бистиң ада-өгбелеривис шак мындыг магалыг чаагай үеге бүзүреп, бурунгаар депшиттебиле бисче чаагай чурттылганы берген. Ада-чуртувусту камгалап, хөй-хөй сая кижилер амы-тыны-биле бистерниң бөгүнгү чуртталгавысты камгалаан.

Амгы үениң өзүлүг маадырлары — хөй чылдарда чанышсыныш чок ажылдап чоруур тудугжулар, малчыннар кыштың соогун, чайның изиин билбес. Олар мөзүлүг тура соруу-биле чуртунга халас барбас, буянныг үүле-херекти бүдүрүп берип, амыдыралывыска кайгамчык чедиишкиннерни сөңнеп чоруурлар.

Ада-өгбелеривистиң идегелин чедип ап, ажыл-херээн уламчылап, келир үеже дидим базып, Төрээн чуртувустуң хөгжүлдезинге идепкейлиг киржиилиңер.

Наталья ЛАА.

СЕМИНАР ЭРТКЕН

Республиканың районоларының күш-ажылчы кижизидилге болгаш өөредилге талазы-биле инспекторларының семинары эрткен. Тыва АССР-ниң Чырыдыышкын министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчылары Л. Т. Марченко, Ш. Б. Донгак олар ажыл-херектер-биле холбап тургаш, ажыктыг лекцияларны семинарның киржикчилеринге номчааннар.

Бистиң республикада Чаа-Хөл, Эрзин, Ак-Довурак, Чаа-ты, Шагаан-Арыг школаларында кооперативтерни тургуза бергени үениң негелдезинге дүүжүп турар. Улуг-Хем районунуң инспектору В. И. Черепанова, Барыын-Хемчиктиң К. К. Иргит, Бии-Хемниң Г. Доржу, Чөөн-Хемчиктиң С. Хертек олар түс-түс районнарының школаларында күш-ажыл кижизидилгезиниң чедер, четпес таладарын сайгарып чугаалааннар.

Доржу ЧЫМБА.
Кызыл районунуң инспектору.

Ном болгаш номчукчу

«ЧЫЛГЫЧЫНЫҢ ӨӨН» КАТАП НОМЧААШ...

Чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсанның «Чылгычының өө» деп чогаалынга хамаарыштыр бодумнуң бодалым илередип көрейн. Ол чогаалды шагда-ла номчаан кижи мен, оон бээр сес чыл ажып турар. Сөзү чечен, утказы ханы чогаал деп билир мен. Ынчаарга амгы бо үеде, эде тургустунуушкун боол турда, «Чылгычының өөн» база катап номчааш, чогаалчы Кенин-Лопсан амыдыралдың маргылдаалыг айтырыгларын шиңиңы-биле көргүзүп, ниитилелге ужурдузалыг чогаалды бедик уткашынарлыг болгаш ылап-ла чечен сөстүг кылдыр бижип шыдаан деп билдим. «Чылгычының өөн» бодамчалыг номчуурга, кижини эки кылырынче сорук киирип, оруунга таварышкан багай чүүлдерни узуткаарынче кыйгырып турар тускай үннүг-дүр.

Бодап көөрүмге, чогаалчы Кенин-Лопсан дыка-ла могаг чок ажылдап келген-дир. Ооң чогаалдарының онзагай чүүлу болза, кижилерниң аажы-чаңын болгаш оларның аразында маргылдааны ол-ла маадырларның кылып турар ажыл-ижин дамчыштыр көргүзүп турары болур. Допчулап чугаалаарга, Кенин-Лопсанның чогаалдары дыка ханы уткалыг, сөс-домаа билдингир, бижээниниң шынзыы кижиниң караанга кестүп кээр. Эрткен үе биле амгы үени дыка чурумалдыг холбаштырып билир, кырган улус номчааш, төөгүзүн сактыр, аныяктар номчааш, Төрээн чурттуң эки кижилери болурун бодай бээр, черле ынчаш, кижиниң сагыш-бодалынга артып каар маадырларлыг чогаал деп билдим.

Монгуш Кенин-Лопсанның чогаалдарын улуг-даа, биче-даа кижи номчуурга, кедергей таарыжыр. «Чылгычының өөн» ап көрээли. Ол чогаалдың бир кол уг-шии болза, Тываның чараш бойдузун камгалаар, чүс-чүс чылда чурттап келген малчын чоннуң малының уксаазын камгалаар, ылаңгыя бистиң черниң агаар-бойдузунга шыдамыккай чылгы малдың уксаазын арттырар, ону совхозтуң өнчүзү кылдыр өстүрер. Чажыргаш чоор, бир көзек үеде тыва уксаалыг өшкү, хой, чылгыны төдүп турган чоруктар тургулаан болгай.

Кызыгаар чоогунда чаа совхоз тургустунган. Аныяктарның аразындан чылгычылаар кижи тывылбастаан. Ада-ызыгуурундан малчын чораан Арган-оол Тумат чылгычылай бээр. Арган-оол болза хөй-ниитиниң херээнге бердинген, куруненың малын кедарып чоруур, думчуун бодавас, чоннуң мурнунга ачылыг үүлени кылып чоруур кижи. Чылгычының кадыы база-ла кончуг эрес-дидим, ажы-төлүнге хайыралыг, өгге кирген чонунга сүксүн-сүггетыг, Буланныг болгаш Уларлыг хемнерниң баштарынга чылгычының ак өө кестүп турар. Бир катап шаңга каар дус безин төне бээрге, кым-даа сурже барбаан, чүге дээрге совхозтуң чылгызын ээн черге каап болбас деп улуг харысалганы олар чилиинге дээр билир турганнар. «Чылгычының өөнде» өзүлүг ак сеткилдиг, арын-нүүрү арыг-чаагай болгаш ниитиниң херээ дээнде аштаар-суксаарын уттуптар, эрес-дидим ашак-кадай чурттап орар. Амыдыралдың элдеп-ээн нарын байдалы «Чылгычының өөнде» каракка кестүп келир.

Арган-оолдуң «Доруг-Даңым» деп ырызы улуг уткалыг. Чүгле Тываның чону эвес, делегейниң хамык чурттарының улустары шаг-шаанда аъттың кужу-биле амыдырап чораанын кара чажындан билир мен. Шагның дөрт эргилдезиниң иштинде ырак-узак чорук кылырда, идегелдиг хөлге аът турган. Аът, шарыга чүдүртүнүп алгаш, ырак-узак чорук кылыр, ынаар-мынаар көжүп-дүжүп чораан. Тайга-таңдының орук-чирик чок черлеринге аъттыг кижи боолбас. Хемчиктиң аңчылары кончуг аъттарын мунгулапкаш, Тожунуң тайгаларындан аңнап-дииңнеп чораан чүве. Чылгычы Арган-оолдуң ырлап чоруур ырызын номчааш, бодумнуң аныяк шаам сагындым.

1929 чыл. Степан Сарыг-оол, Сат Сүүр-оол база мен Улуг-Хем кожуунунга чеде бергеш, Тываның революстуг аныяктарының шыңгалдазын эрттиреш дээш. Улуг-Хемни кежер ужурга таварышкан бис. Ынчан хеме чок болган. Ам канчаар, аъттарывыстың ээрлериниң соонга, аъттың кожаалайының кырынга чыдып алгаш, Улуг-Хемни эжиндирип кежe бергеш, Эжим бажы Чиндиңнээшке аныяктар шыңгалдазын эрттирген бис.

«Чылгычының өөнге» башкы Дембилдей чайгы дыштанылгазы үезинде сургуулдарын эдертип алгаш, кээп турар. Оларның аразындан янзы-бүрү эртемниг кижилер үнүп кээринге кижи бүзүрей бээр. Бо чогаалда чөрүлдээлиг чүвелер бо-ла таваржыр. Чижеглеп көөрге, чылгычының улуг оглу хеп-хенертен чидип чорупкаш, Хову-Аксында геологтарга каттыжа бээр болгаш ажылчын болу бээр.

Куруненин өнчүзүн камгалаары, чалгаалар-биле демисел, кылган ажылынга амы-тыны-биле бердинери, чурттуң байлаан хумагалаары, совет болгаш моол школачыларының найыралын улам быжыглаары «Чылгычының өөнде» ханы бодалдыг болгаш уран чурумалдыг көргүстүнген.

Иван ЛОПСАН.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

Редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

КИНО

ИЮНЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Она и дьяволы» 9.00, 11.30, 14.00, 16.30, 20.50, «Ночной экипаж» 19.00, «Маленькие проказники» 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мультсборник № 3» 9.20, 13.00, «Олеко Дундич» 10.40, 14.30, «Алло, такси» 16.50, 18.50, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сальвадор» 15.00, 17.30, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Девица Розмари» 14.20, 16.20, 18.30, 20.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Филер» 18.00, 19.50 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Маршал Рокоссовский» 14.30, «Друг» 16.20, 18.00, 19.40 шактарда.

АГААР

Республикага булуттуг, аязыр, чамдык черлерге бичии чаар. Хаттың кужу секундада 9—14 метр. Дүне 3—8, хүндүс 15—20 градус чылыыр. Чамдык черлерге дүнеки үеде 5 градус чедир соор.

Кызылга чагбас. Дүнеки үеде 2 градус чедир соор. Хүндүс 16—18 градус чылыыр.

Бо чылдың июнь 12-де 11 шакта Боом даанга дельтапланер спортунуң талазы-биле РСФСР-ниң VIII чемпионадының байырлыг ажыдыышкыны болур. Чемпионат июнь 11-ден 25-ке чедир болур.

Маргылдаа болур черже хөгжүм-шии театрындан 10.00, 12.00 шактарда тускай автобус чоруп турар.

* * *

Тываның күрүне филармониязынга автобус чолаачылары, «Аян» ыры-хөгжүмнүг ансамбльге радиооператор, чырыдар аппаратурага ажылдаар специалист херек.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 58, телефону—2-49-40.

* * *

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

СЭКП Кызыл хоорному, улус депутаттарының хоорай Советиниң күүскому хууда бажың тудуп алырын күзээннерни 1988 чылдың июнь 10-да Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 18 шакта болур хуралга келиринче чалап тур.

КӨРУКЧҮЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ИЮНЬ 11—18 ХҮННЕРИНДЕ УБСА-НУР АЙМАКТЫҢ ТЫВА АССР-ГЕ КУЛЬТУРА ХҮННЕРИ БОЛУР.

11. А. Островскийниң **«Ядамыкта яла чок»** деп шиизин Улангомнуң хөгжүм-шии театрының артистери көргүзер. Хөгжүм-шии театрынга.
Эгелээри 16 шакта.

МАР-ның Убса-Нур аймактың Тыва АССР-ге **Культура хүннеринин ажыдыышкыны. Уран чүүл ажылдакчыларының концерти.** Хөгжүм-шии театрынга.
Эгелээри 19 шакта.

12. **Улангомнуң чурт-шинчилел музейиниң фондуларындан делгелгениң ажыдыышкыны.** 60 Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге.
Эгелээри 10 шакта.

МАР-ның Чурукчулар эвилелиниң Убса-Нурда салбырының чурук делгелгезин ажыдары. Чурукчулар бажыңынга.
Эгелээри 13 шакта.

Убса-Нур аймактың уран чүүл ажылдакчыларының концерти. Хөгжүм-шии театрынга.
Эгелээри 16 шакта.

А. Островскийниң **«Ядамыкта яла чок»** деп шиизин Улангомнуң хөгжүм-шии театрының артистери көргүзер. Хөгжүм-шии театрынга.
Эгелээри 19 шакта.

13. Таңды районнуң Дүргенде кедээ Культура бажыңынга **Убса-Нур аймактың уран чүүл ажылдакчыларының концерттери.**
Эгелээри 18.30 болгаш 20 шактарда.

14. Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалыкта Культура бажыңынга **Убса-Нур аймактың уран чүүл ажылдакчыларының концерттери.**
Эгелээри 18.30 болгаш 20.30 шактарда.

15. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың Ак-Довурак хоорайда Культура ордузунга **Убса-Нур аймактың уран чүүл ажылдакчыларының концерттери.**
Эгелээри 17 болгаш 19 шактарда.

16. Бай-Тайга районнуң Тээлиде Культура бажыңынга **Убса-Нур аймактың уран чүүл ажылдакчыларының концерттери.**
Эгелээри 18.30 болгаш 20 шактарда.

17. Чөөн-Хемчик районнуң Чадаанада Культура бажыңынга **Убса-Нур аймактың уран чүүл ажылдакчыларының концерттери.**
Эгелээри 18 болгаш 20 шактарда.

18. Өвүр районнуң Хандагайтыда Культура бажыңынга **Убса-Нур аймактың уран чүүл ажылдакчыларының концерти.**
Эгелээри 12 шакта.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ 9-ТА

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— 11.10— ТТ экранынга эң баштай. «Баштайгы Русь». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. Чапсарда (9.55)—Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Португалияның амгы оңур-хевири». Киноочерк. 16.10 — Спорт болгаш кижи. А. Медведь. 16.40 — «Чүден болгаш чүге». 17.10—«Композитор Владимир Кобекин. Чогаадыкчы ажылының арыннары». 17.55 —«...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.40 — Бөгүн делегейде. 18.50 — Мультфильм. 19.10 — Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга уткуштур. Төөгү. Литература. Ниитилел. 19.55— ТТ экранында эң баштай. «Баштайгы Русь». 2-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — С. Рахманинов. «Иоанн Златоустуң мөргүлү». 23.00 — 00.35— «Үзел-бодал».

ИИЙГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Улусчу аялгаларның «Пиирилейкки» ансамблиниң концерти. 8.50 — Испан дыл. 9.20 — Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.00— Испан дыл. 10.30 — Аныяктарга музыкалыг дамчыдылга. 12.45 — Уругларга фильм. «Барабанчының салым-чолу». 3-кү сериязы. 13.50 — Медээлер. 14.00 —15.05— «Карастояновтар». 3-кү сериязы. 18.00 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — «Үежи». Кызыгаар шериглерниң 70 чылынга турескааткан дамчыдылга. 19.00 — Док. фильм. 19.10 — «Тыва черде». Үндүрулгеде: Медээлер. «Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга уткуштур». «Кедээ тудуглардe». 19.40 — Медээлер. 19.50 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Ритмиг гимнастика. 20.45 — Теннис кичээлдери. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.25 — «Фуэте». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00—Медээлер. 18.10 — П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. В. Постникова. 19.00 — «Аян-чорукчулар клуву». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг 144. ТС—00758.